

ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ім. М. Коцюбинського
ПРИРОДНИЧО-ГЕОГРАФІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
Кафедра географії

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на тему: **«ВИКОРИСТАННЯ ЗНАНЬ**
ПРО СУЧАСНІ ЛАНДШАФТИ БАСЕЙНУ РІЧКИ МУРАШКА
ПРИ ВИВЧЕННІ ГЕОГРАФІЇ У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ»

Студентки 2 курсу групи МГТ
Освітньої програми Середня освіта. Географія. Краєзнавчо-туристична робота
Спеціальності 014.07 Середня освіта (Географія)
Галузі знань 01 Освіта / Педагогіка
Ступеня вищої освіти «магістр»
ІВАСИК Ольги Віталіївни
Науковий керівник: доцент,
кандидат географічних наук Чиж О.П.

Розширена шкала _____

Кількість балів _____ Оцінка ECTS _____

Голова комісії _____

Члени комісії _____

м. Вінниця - 2025 рік

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ	6
1.1. Особливості просторових аспектів регіону.....	6
1.2. Ландшафтні комплекси у регіональних структурах.....	10
1.3. Принципи та методи дослідження регіону	15
Висновки до розділу 1	17
РОЗДІЛ 2. ПРИРОДНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ЛАНДШАФТИ БАСЕЙНУ РІЧКИ МУРАШКА	19
2.1. Просторове положення та природні особливості регіону	19
2.2. Антропогенні ландшафти басейну річки Мурашка	27
Висновки до розділу 2	52
РОЗДІЛ 3. ШЛЯХИ РАЦІОНАЛЬНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ, ОХОРОНА СУЧАСНИХ ЛАНДШАФТНИХ КОМПЛЕКСІВ РЕГІОНУ	54
Висновки до розділу 3	63
РОЗДІЛ 4. ВИВЧЕННЯ ЛАНДШАФТІВ БАСЕЙНУ РІЧКИ МУРАШКА У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ	65
Висновки до розділу 4	71
ВИСНОВКИ	73
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	75

ВСТУП

Актуальність теми дослідження зумовлена потребою удосконалення сучасної шкільної географічної освіти, яка повинна орієнтуватися не лише на засвоєння базових теоретичних знань, а й на розвиток практичних умінь учнів у процесі безпосереднього пізнання навколишнього середовища. У цьому контексті особливе значення має вивчення локальних географічних об'єктів, оскільки вони дозволяють сформувати цілісне уявлення про взаємодію природних і антропогенних чинників у межах конкретної території.

Басейн річки Мурашка є показовим прикладом сучасного ландшафту, що поєднує різні типи природних комплексів та відображає особливості природокористування регіону. Його вивчення сприяє кращому розумінню учнями процесів, які відбуваються у ландшафтній сфері, формує екологічну свідомість, а також навички дослідницької діяльності. Знання про структуру і функціонування таких ландшафтів дають можливість поєднувати шкільний курс географії з реальними прикладами, що підвищує мотивацію до навчання та забезпечує практичну значущість отриманих знань.

Крім того, актуальність теми визначається необхідністю впровадження у закладах середньої освіти інтегрованого підходу до вивчення природи, який базується на використанні регіональних матеріалів. Це дозволяє реалізувати компетентнісний підхід у навчанні, розвивати у школярів критичне мислення та вміння аналізувати вплив господарської діяльності людини на довкілля. Залучення учнів до дослідження ландшафтів річки Мурашка формує стійкі знання про рідний край, виховує відповідальне ставлення до природних ресурсів та сприяє усвідомленню значення сталого розвитку.

Таким чином, вивчення сучасних ландшафтів басейну річки Мурашка у процесі викладання географії є не лише важливим з науково-практичної точки зору, але й виступає дієвим засобом формування екологічної культури та пізнавальної активності учнів, що підтверджує високу актуальність обраної теми дослідження.

Незважаючи на значний теоретико-методологічний доробок у сфері

регіональної географії та ландшафтознавства, у сучасній географії проведено відносно мало прикладних досліджень природи і ландшафтів регіонального та субрегіонального рівнів.

Зв'язок роботи з науковими роботами, планами, темами. Дослідження, викладені у кваліфікаційній роботі, виконувалися згідно науково-дослідної роботи кафедри фізичної географії Вінницького державного педагогічного університету «Антропогенні ландшафти України: сучасний стан, напрями реконструкції» (2023-2027 рр., державний реєстраційний номер: 0123U101479) і є складовою загальноуніверситетської наукової теми: «Збереження навколишнього середовища (довкілля) та сталий розвиток» (протокол №3 від 09.11.99).

Об'єкт дослідження: ландшафти басейну річки Мурашка Вінницької області.

Предмет дослідження: природні особливості та структура сучасних ландшафтів басейну річки Мурашка, використання знань при вивченні географії у закладах середньої освіти.

Мета дослідження: проаналізувати природні особливості та структуру сучасних ландшафтів басейну річки Мурашка, обґрунтувати педагогічну доцільність і розробити напрями використання знань про сучасні ландшафти досліджуваного у процесі викладання географії в закладах середньої освіти з метою підвищення ефективності навчання, а також виховання відповідального ставлення до природи рідного краю.

Завдання:

- проаналізувати теоретико-методологічні основи вивчення ландшафтних структур регіонального та локального рівнів;
- проаналізувати природні особливості та ландшафтну структуру басейну річки Мурашка;
- розглянути шляхи раціональної реконструкції та охорони сучасних ландшафтних комплексів досліджуваного регіону;
- проаналізувати особливості вивчення природи та ландшафтів

досліджуваного регіону у закладах середньої освіти.

Практичне значення отриманих результатів полягає у можливості їх безпосереднього використання в освітньому процесі закладів середньої освіти. Зокрема, матеріали дослідження можуть стати основою для:

- організації практичних і польових занять з географії, спрямованих на дослідження сучасних ландшафтів басейну річки Мурашка та розвиток навичок спостереження, аналізу й узагальнення;
- інтеграції краєзнавчого матеріалу у шкільний курс географії, що сприяє формуванню у школярів почуття причетності до природи рідного краю та підвищує інтерес до навчання;
- використання результатів у виховній роботі, екологічних проєктах, гуртковій діяльності та під час проведення позакласних заходів;
- створення умов для формування екологічної культури та відповідального ставлення учнів до природного середовища.

Матеріали досліджень можна використати у навчальному процесі Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського при вивченні дисциплін «Історичне ландшафтознавство», «Ландшафтознавство», «Природнича географія Поділля», «Регіональне антропогенне ландшафтознавство», «Історична географія», «Географія області», «Методика навчання географії у профільній школі», «Краєзнавчо-туристична робота в закладах освіти».

Структура роботи. Робота складається зі вступу, 4 розділів основного дослідження, загальних висновків, списку використаних джерел. Обсяг роботи – 79 сторінок, 11 рисунків, список використаних джерел – 47 позицій.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ РЕГІОНАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1.1. Особливості просторових аспектів регіону

Географічна наука спрямована на дослідження просторового розміщення та геопросторового розподілу характерних ознак земної поверхні. Ці ознаки можуть відображати результати людської діяльності, властивості природного середовища або поєднувати обидва чинники. Однією з ключових проблем сучасної географії є аналіз взаємозв'язку між природним довкіллям і людським суспільством. У цьому контексті географи вивчають не лише сам факт розподілу явищ у просторі, але й причини його виникнення та закономірності. Методологічно підходи географії базуються на розгляді просторових вимірів, що виступають центральними категоріями дослідження. Подібно до того, як історична наука концентрується на часовій послідовності подій, географія зосереджується на просторових аспектах та територіальній локалізації. Сфера її інтересів охоплює такі явища, як структура міського простору, розташування сільськогосподарських угідь, транспортна інфраструктура, річкові системи, кліматичні типи та багато інших характеристик, які формують комплексне уявлення про географічну організацію світу.

Просторовий поділ на так звані «географічні світи» становить основу глобальної географічної системи. Водночас для прикладних наукових завдань виникає потреба у більш деталізованій просторовій класифікації, що приводить до використання важливого методологічного інструмента географії – регіонального підходу. Якщо продовжити аналогію з біологічною таксономією, можна сказати, що перехід від «географічного світу» до «регіону» є подібним до переходу від рівня «типу» до рівня «ряду». Отже, формування регіонів усередині ширших географічних світів вимагає застосування більш вузьких і конкретних критеріїв.

Незважаючи на відмінність підходів до визначення регіонів, усі вони мають спільні характеристики. Найбільш очевидною з них є наявність площі. Хоча це твердження видається тривіальним, воно несе у собі глибший сенс: регіони, навіть будучи певною мірою інтелектуальними конструкціями, не є абстрактними утвореннями. Вони мають реальне втілення, займають конкретне місце на земній поверхні та можуть бути чітко ідентифіковані в географічному просторі [47].

Регіони, окрім просторової площі, мають і межі. У деяких випадках ці межі зумовлені самою природою, наприклад, гребенем гірського хребта, береговою лінією чи контуром лісового масиву. Проте значно частіше регіональні межі не є настільки очевидними й потребують аналітичного визначення. У таких випадках для їх окреслення використовується спеціально обраний критерій, релевантний досліджуваній меті.

Ще однією фундаментальною характеристикою регіонів виступає їхнє положення. Часто сама назва регіону вказує на його просторову локалізацію, як-от: долина річки Мурашки чи Індокитай, що відображає територію між Індією та Китаєм. Абсолютне положення визначається через географічні координати – широту та довготу, які дозволяють встановити точне місцеположення регіону на карті світу. Однак у практичному сенсі значно більш інформативним є відносне положення, тобто розташування регіону щодо інших територій. Це особливо помітно у таких випадках, як Східна Європа, Екваторіальна Африка чи адміністративні райони в межах областей, або території басейнів річкових систем, наприклад річки Мурашка Вінницької області.

Не менш важливою характеристикою є гомогенність, або внутрішня подібність регіону. Вона може проявлятися як у природних умовах (клімат, рельєф, флора і фауна), так і в соціокультурних особливостях (мова, традиції, релігія). Якщо така однорідність чітко простежується та може бути кількісно зафіксована, відповідний регіон класифікується як *формальний*. Прикладом може слугувати територія, де понад 90 % населення використовує одну мову

у повсякденному спілкуванні. Хоча подібна ознака не відображається безпосередньо у візуально спостережуваних характеристиках ландшафту, вона створює реальне підґрунтя для виділення меж регіону, роблячи його аналітично значущим і науково обґрунтованим.

Поряд із формальними регіонами існують і такі, що визначаються не внутрішньою однорідністю, а функціональною інтегрованістю. Їхнє існування зумовлюється певними видами діяльності, які формують єдину просторову систему. У цьому випадку регіон розглядається як функціональна структура, межі якої визначаються ареалом поширення відповідних соціально-економічних чи комунікаційних процесів.

У науковому дискурсі важливим є також осмислення функціонального виміру території. Традиційно дослідники ставлять низку запитань щодо будь-якої територіальної одиниці: «Яке її призначення?», «Які функції вона виконує?», «Яким чином вона взаємодіє з іншими територіями?». Одним із підходів до відповіді є припущення, що територіальність людини становить природний, біологічно зумовлений імператив. Згідно з цим підходом, територія може розглядатися як засіб забезпечення виживання, контролю чи домінування. Водночас наявні емпіричні дані свідчать, що людська територіальність має суттєві відмінності від аналогічних проявів у тваринному світі. Для людини територія є не лише просторовим розподілом ресурсів чи простору, а й соціальною конструкцією, яка набуває символічного значення та використовується як стратегічний інструмент.

Таким чином, територія завжди виконує функцію комунікації певного сенсу, відображає відносини ідентичності та відмінності, виступає механізмом класифікації та організації простору. Вона може бути як способом вирішення конкретної проблеми, так і засобом реалізації довготривалих стратегій розвитку, що ще раз підкреслює її багатифункціональність у межах географічних досліджень [4].

Попри значний аналітичний потенціал функціональних підходів до вивчення території, надмірна орієнтація на них ускладнює розуміння

складної динаміки управління просторовими структурами. У соціальній реальності територіалізація може відбуватися способами, які не лише оптимізують просторову організацію, а й породжують дисфункції. Вона здатна зумовлювати неефективність, спричиняти конфлікти, формувати асиметрії влади й підпорядкування. Часто територія стає інструментом обмеження чи виключення: створює умови для ізоляції, знерухомлення або відповідної залежності. Таким чином, функціоналістське тлумачення території, що зосереджується лише на її продуктивних функціях, нерідко ігнорує негативні наслідки територіальних процесів.

У зв'язку з цим функціональні підходи не можна розглядати як універсальні та позбавлені проблем. Більш доречно трактувати територію як багатовимірний феномен, оцінка якого залежить від точки зору та контексту. Те, що з однієї перспективи виявляється «функціональним», з іншої може постати нефункціональним або навіть шкідливим. Більше того, чимало територіальних наслідків мають кумулятивний характер і не є результатом цілеспрямованої діяльності конкретного суб'єкта. Це підкреслює складність територіальних процесів, які не завжди піддаються однозначному функціональному тлумаченню [47].

Уявлення про географічне положення безпосередньо пов'язані з масштабом дослідження. Для пересічної людини воно зазвичай асоціюється з безпосереднім сприйняттям простору, тоді як географ-спеціаліст розглядає його через призму територіальних одиниць певного просторового рангу. Очевидно, що застосування однакових критеріїв для аналізу географічного положення великої держави та невеликого адміністративного району є методологічно необґрунтованим, адже кожен рівень просторової організації має власні закономірності.

Кожний із зазначених таксонів характеризується специфічними просторовими зв'язками, ступенем взаємодії з довкіллям і власними функціональними завданнями. Відповідно, у процесі аналізу географічного положення на різних рівнях оцінки необхідно враховувати низку складових.

До них належать: природні чинники (фізико-географічні умови), адміністративно-територіальна організація та економічні характеристики. При цьому обов'язково виділяються уніфіковані елементи, зокрема загальне просторове розташування, відношення до центральних місць та положення у фізико-географічній структурі певного рангу. Поряд із цим ідентифікуються й перехідні елементи, які виконують функцію зв'язку між сусідніми рівнями просторової ієрархії [47].

1.2. Ландшафтні комплекси у регіональних структурах

Ієрархія ландшафтів. Морфологічна структура природно-промислової системи визначається специфічними ознаками, що проявляються у просторовій організації всіх компонентів зооценозу, біоценозу, екотопу та їх елементів у взаємозв'язку з результатами їхньої взаємодії. Вона фіксує стан системи на певному часовому зрізі, що відображається у виявленні та описі екологічних змін природного середовища під впливом виробничої діяльності. Основними морфологічними елементами, на основі яких формується структура такої системи, виступають контури, ареали, шари та зони [34].

Компонентна ієрархія ґрунтується на принципі системоутворювальної нерівнозначності компонентів-чинників. Він передбачає закономірне розташування природних компонентів за силою їх впливу: провідне місце належить факторам земної кори, далі розташовані атмосферні фактори, потім – поверхневі та підземні води, за ними – рослинність, і останньою ланкою виступає тваринний світ. Такі системоутворювальні фактори визначають внутрішні зв'язки між частинами системи, які мають подвійний характер:

- взаємозв'язок між компонентами (блоками) геосистеми;
- взаємозв'язок між підпорядкованими геосистемами (субсистемами, геосистемами нижчих рангів).

Структура цих зв'язків включає:

- *властивості*, задля забезпечення яких формується система (вони визначають існування, функціонування та розвиток об'єкта);

- *конструкцію або композицію*, що забезпечує наявність зазначених властивостей, яка охоплює: а) елементи або частини системи; б) відношення між елементами (структуру) у двох вимірах – статичному (сталі зв'язки) та динамічному (механізми функціонування і взаємодії елементів).

Комплексна ієрархія базується на властивості комплексності, яка розглядається як:

- сукупність динамічних зв'язків і компонентів, між якими здійснюється обмін речовиною та енергією;
- явище, що охоплює групу об'єктів, процесів, дій та властивостей, які формують єдиний комплекс;
- характеристика взаємозв'язків, взаємозумовленості, багатоплановості та широти охоплення досліджуваної проблеми;
- необхідність урахування взаємопов'язаних факторів, які впливають на систему, що здебільшого охоплює зв'язки одного чи суміжних рівнів ієрархічної структури, тобто вибірккові зв'язки;
- явище взаємозалежної сукупності компонентів, дій та властивостей, що утворюють комплекс [34].

Таким чином, комплексність, що відображає взаємопов'язаність та взаємозалежність компонентів, процесів і властивостей, одночасно репрезентує ієрархічну організацію певного територіального утворення, виступаючи формою комплексної ієрархії.

Особливу складність демонструє *вертикальна умовно-полярна ієрархія*, яка виникає в межах геосфери у випадках поєднання наземних і підземних ландшафтів. При цьому наземні ландшафти вважаються ієрархічно вищими за підземні, оскільки здатні передавати їм речовину та енергію.

Однією з ключових ознак ієрархії природних територіальних систем є *серійність*. Прикладом цього явища може слугувати географічний ландшафт (рис. 1.1). *Класифікація ландшафтних комплексів*. Поняття «класифікація», зокрема у географічному контексті, має декілька взаємопов'язаних інтерпретацій.

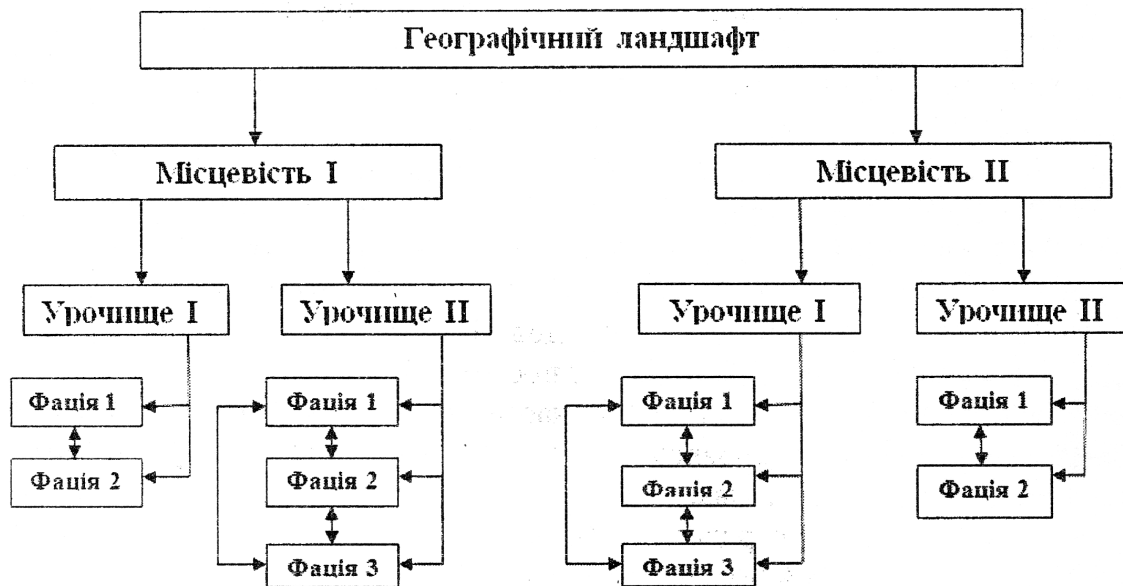

Рис. 1.1 Приклад серійної ієрархії ландшафтних комплексів

Передусім, воно розглядається як «горизонтальний» поділ об'єктів, які мають однаковий ранг. В іншому розумінні під класифікацією розуміють групування предметів, що характеризуються однорідністю за певними властивостями, тобто горизонтальний поділ об'єктів однакового рангу. Це, зокрема, дає змогу класифікувати як ландшафти, так і урочища, проте не обидва рівні одночасно. Ще одним підходом є систематизація природних територіальних систем, що базується на їх об'єднанні в типологічні групи (класифікаційні одиниці) за критеріями подібності походження та структурних особливостей. Відповідно до рівня якісної подібності територіальні системи послідовно групуються у класифікаційні категорії різних таксономічних рангів, зокрема у види та типи. Загалом класифікаційні системи поділяються на природні (генетичні) та штучні. Перші відображають походження систем, їхню цілісність і найбільш суттєві властивості, тоді як другі базуються лише на окремих характеристиках цих систем, що може бути корисним для розв'язання окремих наукових чи прикладних завдань [34]. У ширшому трактуванні класифікація розглядається як розподіл множини об'єктів на підмножини (класи) на основі їхньої подібності за певними ознаками [12].

На основі наведених визначень виокремлюють класифікацію

ієрархічного типу, яка передбачає не лише побудову таксономічної ієрархії природних територіальних комплексів (від фацій до ландшафтної сфери), але й систематику рівнорангових, ієрархічно ускладнених природних територіальних систем. Така систематика ґрунтується на їх групуванні за визначеними класифікаційними критеріями.

Класифікаційні ознаки ландшафтних систем. Термін «ознака» охоплює як процесуальну, так і стаціонарну складові, що відображають індивідуальні властивості об'єкта. Класифікаційними вважають ті ознаки, які, на думку дослідника, мають визначальне значення для відповідного класу об'єктів.

Основними ознаками, за якими здійснюється поділ ієрархічно організованих територіальних систем, є функціональні характеристики. Вони відображають специфіку функціонування систем в умовах постійного впливу зовнішніх і внутрішніх чинників, визначають особливості роботи окремих структурних блоків, характер їхньої взаємодії та механізми забезпечення процесів, спрямованих на досягнення заданого результату. Кожна ієрархізована територіальна система складається з низки структурних елементів, між якими існують системні зв'язки та взаємодії із суміжними системами, що забезпечує реалізацію програмних результатів.

Більш складними є домінантні ознаки – одна або кілька характеристик, які визначають формування наступних станів системи. В ієрархічно ускладнених територіальних комплексах домінантні ознаки пов'язані з емерджентними властивостями, тобто з якостями, що виникають у результаті функціональної взаємодії структурних елементів. Оскільки складні системи координують своє функціонування, зокрема мінливість станів, між ними відбувається й узгодження домінантних ознак. Таким чином, об'єктом класифікації можуть бути не лише окремі ієрархізовані системи, а й їхні об'єднання [34].

Менш поширені класифікації ґрунтуються на другорядних ознаках – характеристиках, похідних від основних або таких, що не визначають видову

приналежність системи та її емерджентні властивості. Водночас такі класифікації також є доцільними, особливо у випадках, коли метою дослідження є виокремлення систем за певними частковими ознаками.

Важливими є також системно-організаційні ознаки, які нерідко визначають як предметно-практичні характеристики будь-якої цілісної системи. У науковій літературі розглянуто широкий спектр таких ознак: наявність множини елементів, єдність мети для всіх складових, відносна автономність елементів, стійкі зв'язки між ними, цілісність та керованість. Найбільш значущими є: а) наявність складових частин, що формують внутрішню структуру цілого (наприклад, компонентна, елементна або функціонально-структурна організація, поєднання функціонально пов'язаних територіальних систем у межах вищих ієрархічних утворень); б) стійкі взаємозв'язки між елементами, що забезпечують впорядкованість та єдність структури.

Таксономія ландшафтних комплексів. Таксономічні структури, що співвідносяться з ієрархічно ускладненими природними територіальними системами, репрезентовані відповідними класифікаційними одиницями, починаючи від нижчих ієрархічних рівнів і завершуючи найвищими підрозділами.

У межах загальної таксономії виділяють таксономічний ранг як ступінь ієрархічної диференціації об'єктів, які характеризуються субстратною однорідністю, проте відрізняються просторово-часовими параметрами. Кожен ранг таких систем, як повних, так і неповних, включає дві різномасштабні категорії ландшафтних структур: інваріантну (наприклад, ландшафтний каркас), що виступає «ядром» відповідного рангу та головною діагностичною ознакою, і варіативну (наприклад, ландшафтний візерунок), яка відображає динамічні стани комплексу.

До таксономічно ускладнених систем належать природні, антропогенно модифіковані та антропогенні системи, розвиток яких зумовлений їхньою таксономічною організацією. Поняття «таксономічна організація» широко застосовується у науковій літературі, однак чіткого його визначення наразі

немає [34].

Таксономія природних територіальних систем безпосередньо пов'язана з процесами їхнього районування. Зокрема, у ландшафтному районуванні виокремлюють багаторядні та дворядні таксономічні системи. Багаторядні системи представлені рядами ландшафтних регіонів, які поєднують риси однорідності за зональними і азональними критеріями. Дворядні системи районування ґрунтуються на положенні, що підпорядкування зональних регіонів азональним чи навпаки є методичним прийомом, оскільки підставою для виділення обох типів регіонів є їхня внутрішня однорідність за різними чинниками формування та динаміки ландшафту [12].

1.3 Принципи та методи дослідження регіону

Питання методології комплексного вивчення територій є однією з ключових проблем сучасної географічної науки. Тривалий час воно обмежувалося здебільшого описовим підходом до простору. Основним вважався одnobічний напрям аналізу. На сучасному етапі відбувається розширення методологічних засад, що часто охоплюють міждисциплінарний рівень із залученням методів суміжних наук. Така тенденція зумовлена відсутністю у географії чітко визначених і водночас специфічних об'єкта та предмета дослідження. У роботі розглянуто низку методів, що становлять науково-методичний інструментарій багаторічних досліджень.

Територіальний підхід. Виходячи з самої сутності предмета дослідження, географія вивчає комплекс властивостей території. Територіальність постає основним принципом аналізу, хоча спектр дослідження не обмежується окремими характеристиками.

Порівняльно-географічний метод. Традиційний для географії метод, що поєднує територіальний і топологічний підходи. Його сутність полягає у виявленні подібностей та відмінностей між об'єктами, результатом чого зазвичай є їхня типологізація. Ефективність методу залежить від комплексності підходу та методології, яка дозволяє інтегрувати різні якісні критерії в єдину

систему взаємодій. Основними принципами порівняння виступають: єдиний масштаб об'єктів, дослідження однопорядкових ознак та діалектичний перехід від загальних до часткових характеристик. При цьому обираються властивості, що визначають існування і розвиток досліджуваних об'єктів.

Типологічний метод. Використовується для виокремлення різних типів територій за масштабом (зокрема, рівнями оцінювання) та за розташуванням окремих частин досліджуваного регіону (центральных і периферійних). Типологія може здійснюватися і за іншими параметрами простору, що забезпечує точний і аргументований аналіз досліджуваних об'єктів у співвідношенні з іншими частинами країни, області чи району.

Системний підхід. Як загальнонауковий метод, він застосовувався у географії ще до формування загальної теорії систем. Географія історично розвивалася як наука про системність та комплексність, навіть на описовому етапі. У дослідженні природних компонентів і ландшафтних комплексів адміністративного району важливо враховувати, що кожен об'єкт є системою, яка складається з багатьох елементів і водночас належить до системи вищого ієрархічного порядку.

Конструктивний метод. Набуває особливого значення у дослідженнях структури природних компонентів. Після етапу опису регіональна географія переходить до конструктивно-практичного рівня. Географія виступає як продуктивна сила, що бере участь у регулюванні суспільно-природних відносин. Зокрема, досліджуються можливості оптимізації взаємодії між суспільством і природою.

Аналіз територіальних взаємодій об'єктів є основним напрямом оцінювання природних компонентів і ландшафтних комплексів та потребує застосування широкого комплексу методів. Окрім суто географічних підходів, доцільним є використання статистичних, математико-статистичних, демографічних, історико-соціологічних та інших методів суміжних наук.

З огляду на генезис антропогенних і природно-антропогенних ландшафтів, важливою умовою їх пізнання є інтегративний аналіз як

природних, так і соціально-історичних та етнічних чинників. Урахування природних чинників дозволяє застосовувати у вивченні антропогенних ландшафтів класичні принципи і методи: експедиційні, стаціонарні експериментальні, літературно-картографічні, методи суцільного знімання та натурних спостережень, моделювання тощо. При цьому вивчення власне антропогенних ландшафтів передбачає повне використання зазначених методів, тоді як у дослідженні ландшафтно-технічних систем вони застосовуються лише частково (рис. 1.2).

Висновки до розділу 1

Вивчення природи та ландшафтів регіону будь-якого рівня ґрунтується на принципі ієрархічної організації систем. Ієрархічність є не лише властивістю територіальних систем, що дозволяє їх групувати за рангами на основі послідовного підпорядкування елементів у межах складної структури, але й універсальною властивістю природи, яка відображає її організованість.

Ієрархії природних територіальних систем не є ізольованими утвореннями, вони формують складне переплетення, у якому одна й та сама система може належати до різних ієрархічних конструкцій. Це зумовлює взаємне накладання організаційних механізмів і залежностей. Водночас кожна ієрархічно організована система зберігає власну індивідуальність і неповторність. Поєднання загальних та індивідуальних рис забезпечує складним територіальним системам просторово-часову стійкість і міжсистемну узгодженість.

У межах дослідження антропогенних ландшафтів доцільним є застосування специфічних підходів, серед яких особливе значення мають басейновий, історико-картографічний і системно-адаптивний. До базових принципів належать принципи комплексності, екологічної спрямованості, сумісності та адаптації. Серед методів слід виокремити метод картографічної реконструкції, метод кінцевих результатів, метод порівняння наявних аналогів, а також ареографічний метод.

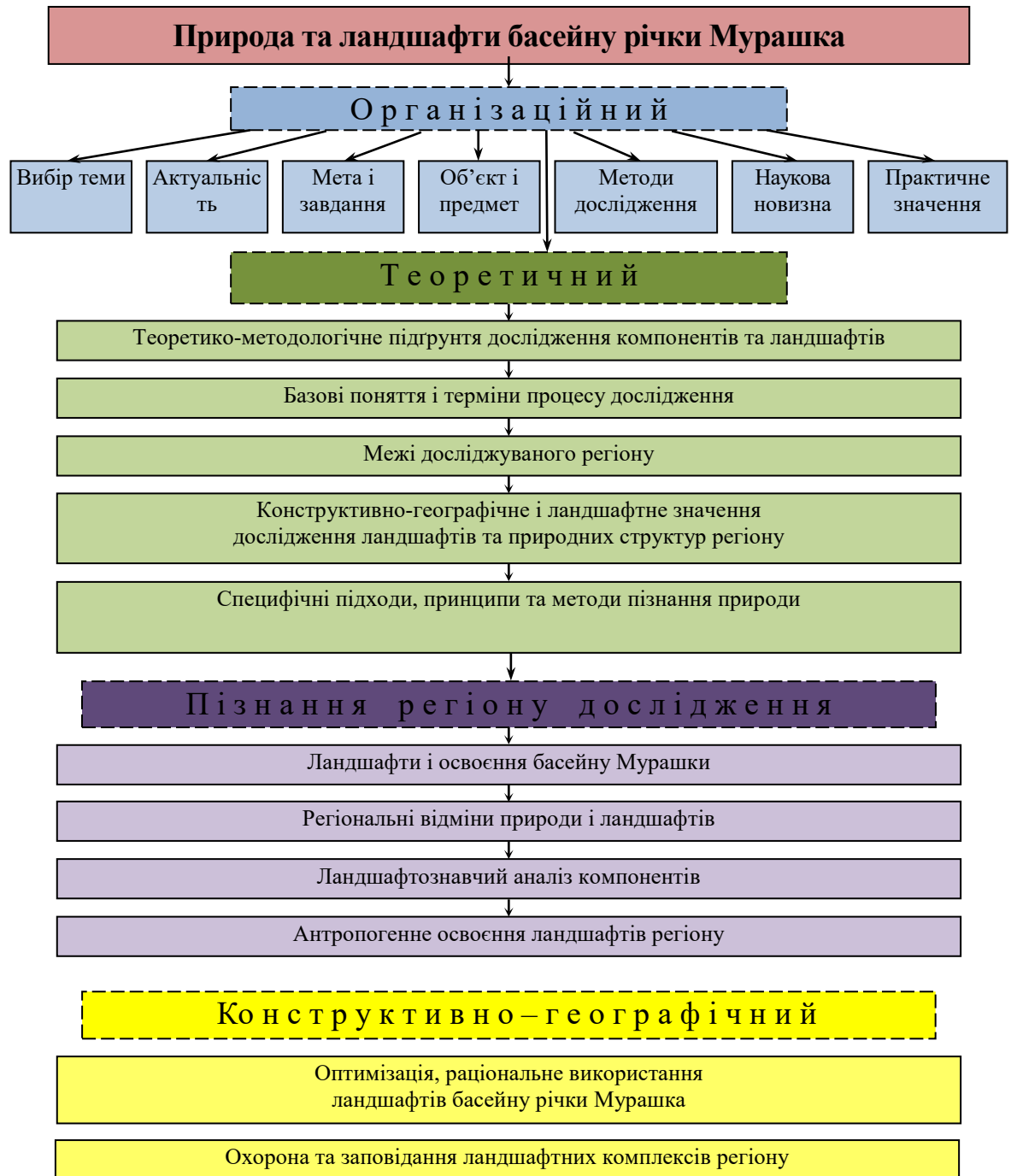

Рис. 1.2 Модель дослідження басейну річки Мурашка

РОЗДІЛ 2

ПРИРОДНІ ОСОБЛИВОСТІ ТА ЛАНДШАФТИ

БАСЕЙНУ РІЧКИ МУРАШКА

2.1. Просторове положення та природні особливості регіону

Басейн річки Мурашка розташований у межах Жмеринського (90%) та Могилів-Подільського (10%) районів Вінницької області.

У *геоструктурному* аспекті Подільське Придністер'я становить південну окраїну Побузького антиклінорію Українського кристалічного щита, поверхня якого перекрита відкладами кембрійського, крейдового та неогенового віку, представленими пісковиками, сланцями й вапняками. Внаслідок інтенсивних процесів ерозійного розчленування територія втратила риси платоподібної рівнини.

Важливою морфологічною ознакою регіону є висока щільність меридіонально орієнтованої *річкової мережі*. Зокрема, у межах Могилівського Придністер'я на відрізьку довжиною близько 50 км трапляється до десяти річкових долин глибиною 160-200 м [45]. Межіріччя представлені меридіонально витягнутими останцями, часто гребенеподібної форми, зі схилами крутизною 20-35° або урвистими обривами. Щільність ярково-балкової мережі в цьому районі сягає 1-1,25 км/км² [20].

У дослідженні проаналізовано ландшафтні структури басейну р. Мурашка, яка є правою притокою р. Мурафа (басейн Дністра). Довжина річки складає 68 км, а площа її басейну охоплює 444 км². Долина має переважно V-подібну форму, з шириною від 0,3 до 4 км у нижній течії (рис. 2.1). Заплава двобічна; у верхів'ї місцями відсутня, її ширина коливається в межах 100-200 м. Річище слабкозвивисте, завширшки від 2 до 16 м та завглибшки 0,2-0,5 м. Похил річки становить 2,5 м/км. Витік Мурашки розташований у межах Подільської височини, в селі Матейків. На початковій ділянці річка тече переважно у південно-східному напрямку, у середній течії поступово змінює його на південний [42]. Впадає до річки Мурафи в західній частині селища міського типу

Чернівці [10]. У структурі русла річки Мурашка переважають плеса з невеликою швидкістю течії (до 0,4-0,6 м/с) та значною глибиною (4-6 м), мулистим дном, неоднорідної товщі води за температурою і складом біомаси [21].

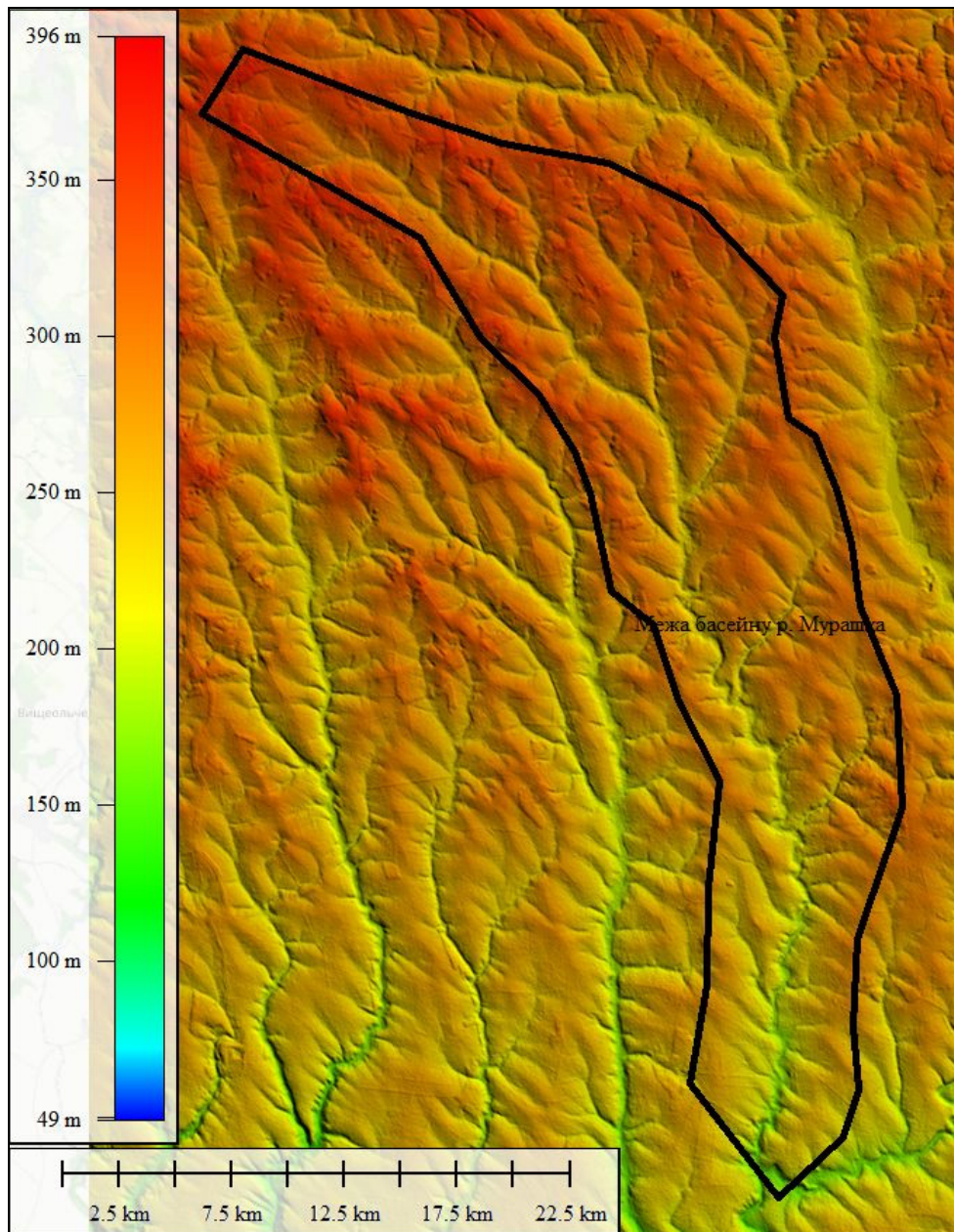

Рис. 2.1 Рельєф басейну р. Мурашка

Кліматичні умови регіону зазнають змін у зв'язку зі значною протяжністю території із заходу на схід, що зумовлює поступове зростання континентальності клімату. Для регіону характерне поєднання рис двох типів клімату – бореального та помірного [11].

Однією з визначальних особливостей є формування місцевих

мікрокліматів (топокліматів), які надають ландшафтним комплексам окремих ділянок специфічних властивостей, що відображаються у якісних характеристиках складових ландшафтної структури [25]. Різноманіття локальних кліматів безпосередньо залежить від просторової організації ландшафтів. У межах басейну річки Мурашка простежуються кліматичні відмінності між врізаною долиною, високими терасами і схилами, межиріччями, Товтровим пасмом. Визначальними кліматоутворювальними чинниками є відносні висоти місцевостей, морфометричні характеристики схилів (крутизна та експозиція), а також літологічна неоднорідність геологічної будови долини.

Радіаційні характеристики клімату басейну регіону відповідають широтно-зональним параметрам атлантико-лісової кліматичної області помірного поясу. Загальна річна сума сонячної радіації зростає в напрямку із заходу на схід і південний схід від 4200 МДж/м² до 4300 МДж/м². За термічним режимом територія вирізняється м'якою зимою, коли середні температури січня становлять від -4°C до -6°C , та теплим літом із середніми температурами липня в межах $+18...+20^{\circ}\text{C}$. Тривалість теплового періоду сягає 256-260 днів на рік, що перевищує показники прилеглих територій. Період вегетації становить 200-220 днів, а сума активних температур протягом цього часу коливається в межах $2500-2700^{\circ}\text{C}$. Загальнорічна кількість опадів у районі 500 мм [25].

За *геоботанічним районуванням* басейн р. Мурашка відноситься до Європейської широколистянолісової області, центральноєвропейської провінції, Подільсько-Бесарабської підпровінції, Вінницького округу (північна частина – Жмеринсько-Вінківецький район, центральна частина – Новоушицько-Муровано-Куриловецький район), Ямпільсько-Ананьївського округу (південна частина – Ямпільсько-Крижопільський район) [11]. Жмеринсько-Вінківецький геоботанічний район дубово-грабових лісів розташований на південь від Літинського і на захід від Немирівсько-Тульчинського районів, тобто займає центрально-західну частину округу з

південною межею по лінії Дунаївці – Замехів – Березівка і далі до межі з попереднім районом. Окреслена територія є найбільш підвищеною в окрузі. На ній беруть початок притоки Дністра (ріки Мурашка, Мурафа, Лядова, Немія). Рельєф її слабкохвилястий із плоскими вершинами. У північній частині району гребні межиріч витягнуті з заходу на схід, а в південній – із півночі на південь, що відповідає загальному нахилу території. Кількість опадів максимальна для території округу. В ґрунтовому покриві переважають сірі опідзолені ґрунти.

Рослинний покрив Жмеринсько-Вінківецького району створюють головним чином дубово-грабові та грабові ліси. Інші формації лісів практично відсутні, а болота та луки займають дуже незначну площу в нешироких заплавах річок. Ліси поширені переважно в західній частині району. В центральній та східній частинах вони займають лише близько 5% усієї площі. Пов'язані ліси головним чином із світло-сірими опідзоленими ґрунтами межиріч, найвищі рівнинні ділянки яких займає асоціація дубово-грабового лісу маренового, а найкрутіші схили – дубового лісу волосистоосокового, площі якого збільшуються в напрямку на південь. Середньовисокі для даного району межиріччя та пологі схили займає асоціація дубово-грабового лісу яглицевого, яка, можливо, за зайнятою площею переважає. В близьких до неї екологічних умовах трапляється асоціація дубово-грабового лісу зірочникового. У травостої похідних грабових лісів переважають ці самі види [11].

Новоушицько-Муровано-Куриловецький геоботанічний район дубово-грабових та дубових лісів субсередземноморського характеру займає південну частину округу, на півночі межує з Немирівсько-Тульчинським та Жмеринсько-Вінківецьким районами, а на півдні – з Подільсько-Бессарабською підпровінцією. З заходу та сходу його межею є границя з Лісостеповою областю. Клімат цієї території порівняно з іншими районами округу є найбільш теплим і сухим. У південно-східній частині його середня температура липня становить $+21^{\circ}\text{C}$, а кількість опадів – 460-480 мм на рік.

Характерною рисою рельєфу є чергування хвилястих вузьких, часом гребеневидних межиріч і глибоких каньйоноподібних меридіональних долин численних приток р. Дністра. Глибина врізу долин становить від 50-60 м у середній частині течії до 150-200 в нижній частині і у р. Дністра. На схилах річкових долин відслонюються палеозойські пісковики та глинясті сланці, мезозойські вапняки, мертелі з прошарками пісковиків і кайнозойські глауконітові пісковики, зелені глини, вапняки та мергелі, перекриті галькою та лесовидними суглинками. На крутих схилах долин формуються дерново-карбонатні ґрунти, на межиріччях, крім різних підтипів сірих опідзолених ґрунтів, ще й опідзолені чорноземи. Територіально цей район майже повністю відповідає фізико-географічному району Могилівського Придністров'я. Природна рослинність на території району займає близько 14% усієї площі. З них 9-10% становлять ліси і 4-5 – луки та степи. Ліси пов'язані зі схилами річкових долин, прирічкових ярів та межиріччями. Представлені вони дубово-грабовими, грабовими та дубовими лісами. Дубово-грабові та їх похідні грабові ліси найбільш поширені в північній та центральній частинах району. Вони займають вузькі межиріччя, схили долин і ярів з розвиненим ґрунтовим покривом. За зайнятою площею серед них переважають насадження з пануванням осоки волосистої у травостої, які в середній частині пологих і нижній частині більш крутих схилів заміщуються асоціацією дубово-грабового лісу яглицевого. Дубові ліси характерні для південної придністровської частини району, де вони займають круті схили переважно південної та східної експозицій і широкі межиріччя з темно-сірими опідзоленими і чорноземними опідзоленими ґрунтами. Безперечно, більшість орних земель південної частини району вийшла з-під дубових лісів, тому тепер на межиріччях трапляються зрідка тільки невеликі їх масиви, а основні площі зосереджені на схилах. На рівнинних ділянках межиріч ростуть дубові ліси свидиново-гірськоосокові, ліщиново-гірськоосокові, ліщиново-парвськоосокові та інші, менш поширені. На схилах балок і долин поширені дубові ліси субсередземноморського характеру, в підліску яких

панує дерен справжній, а в травостої – осока парвська (*Carex brevicollis* DC.) або горобейник пурпурово-голубий (*Lithospermum purpureo-coeruleum* L.). У даному районі проходить північна межа ареалу цих лісів, тому, враховуючи їх рідкісність і винятково важливе протиерозійне значення, їх потрібно зберегти. Для цього необхідно перш за все заборонити в цих лісах випас і рубки головного користування, після яких вони не відновлюються [11].

Степи поширені на крутих схилах ярів і річкових долин з малопотужними або й зовсім змитими дерново-карбонатними ґрунтами. Переважають серед них угруповання костриці борознистої, значно рідше трапляються угруповання ковили волосистої та бородачу звичайного. На цих же схилах, але в вологіших умовах поширені й остепнені луки.

Ямпільсько-Крижопільський геоботанічний район придністровського варіанта лучних степів, рослинності вапнякових відслонень та скельнодубових і звичайнодубових лісів займає північно-західну частину округу й простягнувся від лісової зони до лінії Крижопіль – Кодима на сході, а на південному заході – до р. Дністер.

Рельєф цього району рівнинний, рівнинно-хвилястий і хвилястий, дуже розчленований в прирічковій частині. У ґрунтовому покриві району найбільш поширені чорноземи глибокі середньогумусні, які в доагрокультурні часи займала степова рослинність. Великі площі також під чорноземами опідзоленими, що в минулому були вкриті дубовими лісами, які тепер збереглися невеликими ділянками переважно на вододілі Мурафи й Вільшанки. Невеликі площі займають темно-сірі опідзолені ґрунти, що тяж вийшли з-під лісу. Деревостани лісів переважно складають дуб звичайний і дуб скельний. Асоціації їх наведено під час характеристики округу. Характерною особливістю цього району є наявність так званих мочарів з чорноземно-лучними та лучними солончакуватими ґрунтами, до яких приурочена лучно-галофільна рослинність.

Як уже відзначалось, приурочені вони до верхів'їв та схилів балок. У центрі таких «мочарів» виходять на поверхню ґрунтові води, утворюючи

болітця, де ростуть очерет, куга Табернемонтана, айстра солончакова, утворюючи асоціацію кугово-айстрову. Навколо неї на солонцюватих ґрунтах поширена асоціація пирійово-покісницева (*Puccinellietum pseudoconvolutae – elytrigosum (repentis)*) та полиново-покісницева. Ще вищі місця займає асоціація кермеково-типчакова. Іноді на хлоридно-сульфатних солончаках трапляється невеликими ділянками асоціація з пануванням содника простертого. По днищах балок поширені різнотравно-злакові солончакуваті луки [11].

Відповідно до схеми *фізико-географічного районування* України, басейн р. Мурашка розташований на межі трьох природних районів – Могилівського та Ямпільського Придністер'я, що входять до складу Придністерсько-Подільської лісостепової області та Волковинецько-Жмеринського району Подільсько-Побузької області.

Могилівське Придністров'я розташоване між Товтрами на заході та долиною річки Мурафи на сході. Притоки Дністра Тернава, Студениця, Ушиця, Калюс, Караєць, Лядова, Немія та інші розчленували цю частину Придністров'я на меридіонально витягнуті вузькі рештки плато та терас Дністра. Тому в структурі ландшафту вододіли мають хвилясту поверхню. В урочищах найбільш піднесених, пагорбових ділянок плато ґрунту світло-сірі лісові. В урочищах плоских ділянок плато основними ґрунтами є сірі лісові, серед яких острівцями зустрічаються темно-сірі ґрунти та опідзолені чорноземи [20].

Значні площі займають прирічкові балки (близько 15% площі району). Ґрунти на крутосхилах долин сильно еродовані, часто оголюються корінні породи. Яри, що розчленовують схили, мають різну форму. Яри, присвячені крутим схилам зовнішніх дуг врізаних меандр, мають форму клиноподібних ущелин зі ступінчастими днищами. Створення лісових культур у цих ярах та на крутих схилах вимагає проведення комплексу підготовчих робіт з влаштування мікротерас та сходів для посадки чагарників та дерев. В ярах, вироблених на пологих схилах внутрішніх дуг врізаних меандр, роботи зі створення лісових культур вимагатимуть менших зусиль. Тут широкі балки

південних експозицій мають бути використані під сади та виноградники. Загалом природні умови Могилівського Придністров'я, особливо його приток, мають значні резерви для подальшого розширення садів та виноградників. Хоча під садами тут зайнято близько 5% земельних угідь, але це не вичерпує можливостей у цьому напрямі. Та й не лише сади. Багато теплолюбних культур знайдуть тут оптимальні умови для свого зростання.

Морфологічна структура Ямпільського Придністер'я обумовлена особливостями орогідрографічної будови та значним похилом поверхні Подільської височини у напрямку до Дністра. Це насамперед виявляється у конфігурації річкової мережі: долини річок тут не дотримуються меридіональної орієнтації, а простягаються з північного сходу на південний захід, не утворюючи чіткої системи. Відповідно, яружно-балкова мережа характеризується складною конфігурацією та різноманітністю форм. Такі морфологічні особливості впливають на локальну циркуляцію приземних шарів повітря, зокрема зумовлюють відсутність долинних вітрів, властивих Могилівському Придністер'ю, сприяють послабленню вітрових поривів та рівномірному розподілу снігового покриву. Значний похил поверхні сприяє розвитку процесів поверхневого стоку та посилює площинну ерозію. У ґрунтовому та рослинному покриві Ямпільського Придністер'я чіткіше виражені риси південного лісостепу, ніж у межах Могилівського району. Таким чином, територія регіону розташована на межі двох фізико-географічних зон – типового (центрального) лісостепу на заході та південного лісостепу на сході, що визначає своєрідність і певною мірою унікальність його природних умов [20].

На підставі природничих досліджень, проведених наприкінці двадцятого – на початку двадцять першого століття, схема фізико-географічного районування України була уточнена. У межах Подільського Придністер'я було виділено новий природний район – Мурафські Товтри. Це унікальне геологічне утворення бар'єрним рифом, сформованим з решток відмерлих організмів у Сарматському морі кілька мільйонів років тому. Хоча товтри лише частково виходять на денну поверхню, вони зумовлюють

формування ландшафтних комплексів, нетипових для Подільської височини. Мурафські Товтри перетинають територію басейну з північного заходу на південний схід. Їх унікальна геологічна будова та специфічні ландшафтні комплекси давно привертають увагу науковців.

Це пасмо завдовжки близько 140 км та завширшки 8-16 км, яке простягається від річки Рів до Дністра в місці впадіння в нього річки Кам'янки. Геологічну основу товтр становлять черепашкові та ооліто-детритусові вапняки [16]. У сучасному рельєфі вони виражені відносно слабо, оскільки значною мірою перекриті відкладами пісків і глин потужністю від 5-7 м до 30-35 м. Для даної території характерний загальний похил поверхні у напрямку з північного заходу (340 м) на південний схід (220 м). Відносні висоти не перевищують 20 м. Окремі горби заввишки 5-12 м формують вершини-останці. У долинах Мурашки виходи вапнякових порід утворюють круті схили та урвища.

2.2. Антропогенні ландшафти басейну річки Мурашка

У складі сучасних ландшафтів досліджуваного регіону переважають антропогенні (фонові, каркасні, гуманістичні групи), за окремим предметом досліджень – культурні та етнокультурні ландшафти. Основу складають каркасні антропогенні ландшафти, до яких віднесено ландшафти містечок, сіл та дорожні ландшафти [18].

Селитебні ландшафти. До найбільших за площею та населенням селитебних ландшафтів досліджуваного регіону входять: у Жмеринському районі – м. Шаргород (понад 7 тис. осіб, 7 км²), села Кацмазів (1 тис. осіб, 4 км²), Матейків (0,8 тис. осіб, 3 км²), Писарівка (0,7 тис. осіб, 22 км²); у Могилів-Подільському районі – м. Чернівці (2,5 тис. осіб, 3 км²), село Березівка (2,1 тис. осіб, 7 км²).

Сільські селитебні ландшафти регіону є зонально-азональними ландшафтами і функціонують функціонують у межах лісопольової смуги. За районуванням басейн річки Мурашка сільські селитебні ландшафти належать

до Дністерсько-Бузького межиріччя (північна частина), Східного Придністер'я (південна частина) [17].

Близько 68 % сільських поселень Поділля розташовані у долинах річок або тією чи іншою мірою пов'язані з ними. Вони формуються як у межах окремих типів місцевостей, так і на основі їхніх комбінацій. Такі поселення охоплюють різні за складністю урочища та ландшафтні ділянки (натуральні, натурально-антропогенні й антропогенні), у структурі яких поступово зростає значення ландшафтно-технічних систем. Найбільше різноманіття сільських ландшафтів спостерігається у долині річки Мурашка, що дає підстави об'єднувати їх у групу долинних [17].

Надзаплавно-терасові ландшафти формуються в межах окремих річкових терас, поширені переважно у верхів'ях приток Дністра, займають значні площі та вважаються найбільш придатними для розміщення поселень. Їхня літогенна основа й поверхневі форми зазнали менших трансформацій, мікрокліматичні умови є близькими до природного середовища, проте істотно відрізняються від плакорних і схилових ландшафтів. При цьому тваринний і рослинний світ зазнав помітніших змін. У структурі присадибних ділянок у таких селах значну частку становлять сінокоси (20-26%) та сади (3-7%). У Придністров'ї через специфіку рельєфу (вузькі та витягнуті на значні відстані або фрагментарні тераси) простежуються вузькі, лінійно витягнуті смуги сільських ландшафтів, протяжність яких може сягати кількох кілометрів. Вони рідко зливаються, проте охоплюють значні площі. *Схилові ландшафти* здебільшого приурочені до лівобережних схилів південної та південно-західної експозицій із кутом нахилу 25-30°, подекуди й більше. Диференціація прирічкових сільських ландшафтів, особливо у Придністров'ї, підсилюється специфічними мікрокліматичними умовами річкових долин. Тут села здебільшого тяжіють до лівобережжя, рідше – до правобережної частини долини. *Товтрові ландшафти* розташовані у межах Мурафських Товтр і приурочені до схилів Товтрових кряжів, бокових гряд або міжтовтрових сідловин. Це, як правило, великі за площею й чисельністю

населення села, що частіше розташовані на схилах і в сідловинах західної та південно-західної експозицій, а інколи – у долинах річок, які перетинають Товтри. У їхній структурі виразно виділяються значні за площею сади та прилеглі пасовищні угіддя. Садівницькі площі сільськогосподарських кооперативів поступово скорочуються, тоді як у фермерських господарствах зростають. На місці колишніх садів нерідко формуються пасовища, на яких трапляються окремі фруктові дерева. Із натуральних ландшафтів у межах цієї території поширені карстові урочища та урвища вапняків [17].

Ландшафтна структура містечок регіону (Шаргород, Чернівці) сформована на основі «низькогірних» ландшафтів та суттєво відрізняється від містечкових ландшафтів вододільної частини Подільської височини [6].

Проаналізуємо структуру каркасоформуючих ядер селитебних ландшафтів басейну р. Мурашка: найбільших сіл (розташовані за течією річки), містечок Шаргород та Чернівці.

Першу письмову згадку про село *Матейків* означено від 17 січня 1506 року, коли король Олександр I підтвердив С. Митковичу право володіння селами Матейків (Матенково), Кузьминчі, Володзивчі та Верещатинці.

Наприкінці XIX століття розпочалося будівництво залізничної лінії Жмеринка – Могилів-Подільський. Відповідно до первісного проєкту, траса мала пролягати від Могилева-Подільського через Матейків до Степанків (нині – Першотравневе). Такий варіант залишав міста Бар та Ялтушків осторонь залізниці, що викликало занепокоєння серед місцевих підприємців і купців. Задля зміни маршруту вони вели тривалі переговори, вдавалися до корупційних дій і врешті домоглися спрямування колії у бік Бару. Унаслідок цього сформувалася «Барська дуга». Водночас для збереження видимості дотримання генерального плану назви станцій залишили незмінними. Так, зупинка біля села Северинівка отримала назву «Матейкове», попри значну відстань до самого Матейкова, що розташований південніше.

Свято-Михайлівська церква була збудована у 1766 році коштом власника села. За місцевими переказами, під час будівництва використано

дерев'яні конструкції храму із сусідньої Слободи-Матейківської. Первісно церква мала дерев'яну тридільну структуру з трьома куполами. У 1876 році будівлю підняли на новий кам'яний фундамент, здійснили прибудову. Загальна площа церковних угідь, що включала садибу, дороги, хутір, старий сад і орні землі, становила 39 десятин 1967 сажнів [30].

У селі розташоване джерело Марії Загребельної (історична назва – «Комсомолка»), що є гідрологічною пам'яткою природи місцевого значення, яку оголошено відповідно до рішення Вінницького облвиконкому від 29 серпня 1984 року № 371. Воно є виходом ґрунтових вод і пов'язане з іменем учительки місцевої школи Марії Загребельної, яка загинула в роки Другої світової війни.

За грамотою (литовською) 1375-1388 років село Кочмарів (*Кацмазів*) і Лука-Кочмаровська (Кацмазівська – Мовчанська в наш час) відносились до розряду нешляхетних сіл. Цим і підтверджується їх існування в 1375-1388 роках. Грамота великого князя литовського Олександра Казимировича підтверджує існування села до 1497 року. Литовський князь Вітовт подарував Кочмаровську волость католицькій кафедрі м. Кам'янець-Подільський у 1498 році з існуючими поселеннями. При визначенні кордонів у 1546 році Кацмазів називають селищем. До 1570 р., після спустошення кримськими татарами, село зникає і значиться тільки Кацмазівський ліс. Подібне могло бути з поселенням Лука-Мовчанська [2].

Твердження про суцільні ліси і необжиті території нашого краю – далеке від істини. На території полів і садів поблизу села знаходять археологічні рештки Трипільської культури людей, які тут жили ще до нашої ери, а наші пращури успадкували їх самотність. А зрештою, край лежить не в зоні тайги, а в лісостепу. Тут чергуються галявини, проліски, яри, видолинки, луки і вибалки, по яких протікають річки і струмочки, б'ють джерела чистої води. Біля них селились і жили люди. На 1913 рік селянських господарств нараховувалось 390, з них 50 були безземельні, 150 малоземельні (вони мали від півдесятини до півтора десятин землі на

селянський двір). 10-12 господарств володіли від 8 до 12 десятин землі. У 1917-1918 роках панський маєток, фільварок і гуральня були розграбовані і зруйновані [33].

Село розташоване на вододілі басейну річок, що мають стік до річок Дністер і Південний Буг. Мурашка обмиває поселення з південної сторони. Її каньйон багатий на запаси вапнякового каменю, що залишились від колишнього Сармарського моря. З каменю селяни будують огорожі, інші господарські приміщення.

Село *Лука-Мовчанська* розташоване на південь від м. Жмеринки за 31 км. Сполучене з нею двома дорогами: через с. Станіславчик і Кацмазів. За прізвиськом місцевого мешканця село отримало свою назву Мовчани. В цій місцевості протікає річка Батіжок, вона бере свій початок із с. Телилинці, має протяжність до 10 кілометрів, впадає в річку Мурашка. Розбудовувалось воно на рівнині, що чергується з хвилястими підвищеннями, приспускаючись в бік струмка у лісі, правої притоки Мурашки. В часи заснування села можна стверджувати, що вона була глибшою і ширшою, більш повноводною [2]. На схід від села на відстані 2 кілометрів розташоване село Гута. Жителі обох сіл українці-землероби. На початку XIX ст. у сусідньому селі жили цигани, вони виготовляли дерев'яний посуд. У селі було розвинуте садівництво, городництво, ткацтво, теслярство. Стару церкву в с. Лука відібрали у 1882 р. На тому ж місці спорудили новий храм на честь «воздвиження Чесного Хреста».

Село Мовчани з часом стало власністю польського шляхтича Прижитецького, в 1797 році він будує тут костел і домагається навернення місцевого населення до католицизму, поширюючи уніатство. Частина непокірних православних селян силою було переселено в с. Лука Мовчанська. Землі православної церкви були відібрані і передані Мовчанському костелу. Унія в селі набирала сили. Дещо пізніше починають в центрі села будувати «Грабарку» – водойму на зразок басейна. Вона має прямокутну форму. З боків була обмурована білим вапняковим каменем, через отвори якого всередину надходила прозора вода. Чисельні джерела, що б'ють з її дна, наповнювали

водосховище, яке не зацвітало протягом літа і не покривалось рослинністю при утриманні води на одному рівні. За останнім всеукраїнським переписом населення в Мовчанах проживає 570 мешканців у 235 дворах.

Містечко Шаргород розташоване на річці Мурашці, притоці Мурафи, у місці впадіння до неї річки Ковбасної. Рельєф місцевості є горбистою лесовою височиною, розчленований балками та ярами. Абсолютні відмітки висот становлять близько 220 м у заплавної частині та до 300 м на плакорних ділянках (рис. 2.2, 2.3). Кліматичні умови характеризуються середньою температурою січня $-5,8^{\circ}\text{C}$ та липня $+19,6^{\circ}\text{C}$, середньорічна кількість опадів – 485 мм. Площа зелених насаджень сягає 71 га [38]. У ґрунтовому покриві домінують сірі та ясно-сірі лісові ґрунти.

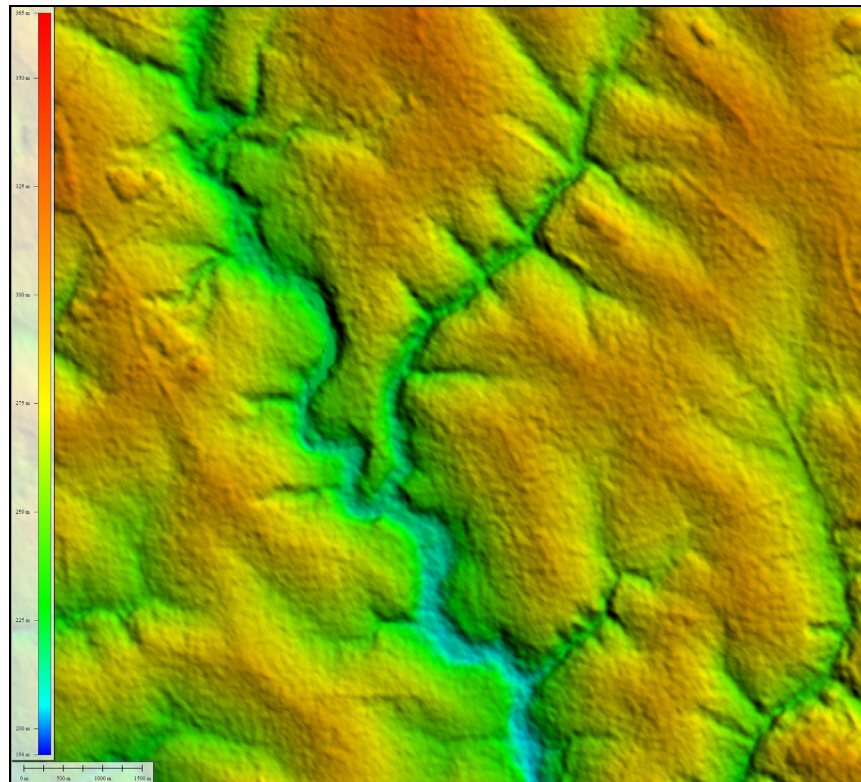

Рис. 2.2 Модель рельєфу м. Шаргород

Перша письмова згадка про поселення датується 5 травня 1383 року, коли воно фігурує під назвою *Княжа Лука*. У цей день великий князь литовський Вітовт видав грамоту В. Карачевському на володіння земельними угіддями з прилеглими лісами, які новий власник мав освоїти та заснувати поселення «на сирому корені» [46]. До XV століття регіон залишався

малозаселеним. У 1497 році ця територія згадується як *Карачевська Пустиня* (від імені першого власника), пізніше нею володів Яків Голенищів [9].

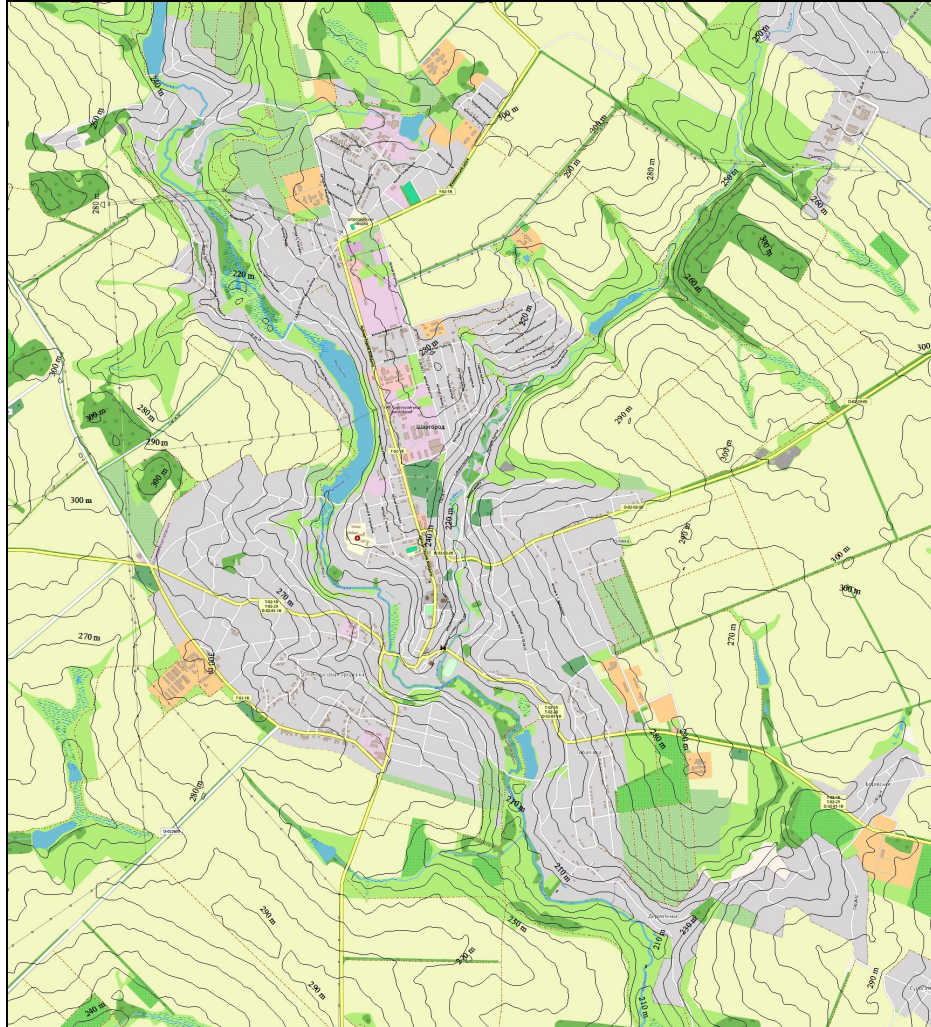

Рис. 2.3 Гіпсометрична карта м. Шаргород

У 1579 році з'являється сучасна назва *Шаргород*, коли Я. Замойський отримав королівську грамоту на зведення замку [24], який мав забезпечити оборону південно-східного Поділля від татарських нападів. Вже 1583 року укріплення було споруджено в місці злиття річок Мурашка та Ковбасна. У 1585 році поселення зафіксоване під назвою *Шарий Городок* [9]. Від 1588 року воно отримує магдебурзьке право з можливістю щорічного проведення торгів та трьох ярмарків. Наприкінці XVI століття в містечку з'являються перші єврейські поселенці [24]. У 1589 році була збудована синагога, яка, окрім релігійної, виконувала й оборонну функцію, формуючи ядро каркасного ландшафту регіону. Її розташування на південно-східній околиці

пояснюється прикордонним характером містечка.

Шаргород перебував на перетині важливих торговельних шляхів: на південь – у напрямі Могилева, на північний захід – до Бару, на схід – у бік населених пунктів Брацлавського воєводства. У 1596 році був зведений невеликий костел Святого Флоріана, забезпечений фондушем Я. Замойського (села Плебанівка та Калинівка) [9]. На початку XVII століття містечко складалося з кількох частин: Старого міста, обмеженого зі сходу муром замку, а з інших боків – земляними укріпленнями з дерев'яними частоколами та ровом, наповненим водою; Нового міста, сформованого довкола костелу та православної церкви; а також двох передмість – Гибалівки та Сеньківців [37].

У першій половині XIX ст. у містечку формуються початкові осередки промислових ландшафтів, представлені переважно підприємствами кустарного типу. У 1825 р. була заснована суконна мануфактура, що належала князю Любомирському, а з 1845 р. розпочали діяльність свічковий, тютюновий та цегельний заводи, а також два млини [24]. У 1850 р. власником містечка став князь Р. Сангушко. Вже у 80-х рр. XIX ст. тут функціонували гуральня, пивоварний завод, три млини та два шкіряні заводи.

На початку XX ст. у Шаргороді налічувалось 5720 мешканців у 476 дворах. Серед об'єктів культурної інфраструктури – православна церква, монастир, католицький костел, дев'ять єврейських молитовних шкіл, паровий млин, медоварний і миловарний заводи [9].

У наступне десятиліття чисельність єврейської громади досягла близько 5 тис. осіб, що становило 80-90 % від усього населення містечка [26, с. 270]. Така демографічна динаміка зумовлювалася загальним економічним піднесенням. Більшість промислових об'єктів (медоварний завод, продовольчі та промислові склади, млин на річці Мурашка) перебували в оренді єврейських підприємців. Проте вже у 1919 р. чисельність єврейської громади різко скоротилася внаслідок погромів. За переписом 1923 р. у Шаргороді проживало 2450 осіб, з яких 1918 були євреями, а у 1925 р. – 3651 мешканець, серед яких 420 євреїв [31, с. 61].

Від середини 20-х рр. XX ст. у містечку функціонував єврейський

колгосп «Червоний орач» [8], який забезпечував робочими місцями майже половину мешканців містечка (45,5% від загальної чисельності населення). На початковому етапі діяльності господарство демонструвало позитивний досвід раціонального використання сільськогосподарських угідь. Проте через кілька десятиріч виявилися негативні наслідки надмірної експлуатації земельних ресурсів: деградація сільськогосподарських ландшафтів та зниження рівня агротехнічного обслуговування угідь.

Сучасний Шаргород є адміністративним районним центром, у якому збереглася значна кількість культурних пам'яток, інтегрованих у структуру етнокультурних кварталів. Містечко вирізняється серед інших тим, що саме тут зберігся цілісний комплекс житлової забудови єврейського штетлу. Просторова організація містечка базується на принципі протиставлення архітектурних домінант, які сформували двополюсний тип поселення [7]. Південним «полюсом» була синагога, північним – костел святого Флоріана. До північної частини ландшафту, окрім костелу з прилеглими урочищами, входить також православний собор святого Миколая. Планувальна структура, характерна для кінця XVIII ст., збереглася й дотепер (рис. 2.4).

Південна частина містечка сформована єврейським кварталом із торговельними рядами, розташованими між двома паралельними головними вулицями. Вулична мережа орієнтована від гребеня плакору до мостів через річки Мурашку та Ковбасну. Забудова штетлу відзначається високою щільністю: будинки розташовані близько один до одного, провулки часто мають ширину менш ніж 1 м. Другорядні вулиці, що проходять паралельно головним, вирізняються нерегулярністю розпланування.

Топографічні особливості Шаргорода зумовили відмінності його морфології від містечок центральної та північної частини Вінниччини. Перепади висот між центральною частиною та околицями зумовили будівництво житлових будівель на глибоких багатокамерних підвалах, а провулки, що перпендикулярно перетинали центральні вулиці, перетворювалися на своєрідні «сходи». На ринковій площі поблизу мосту-

греблі через річку Мурашка збереглася двоповерхова будівля колишньої корчми, від якої зберігся лише північний фасад.

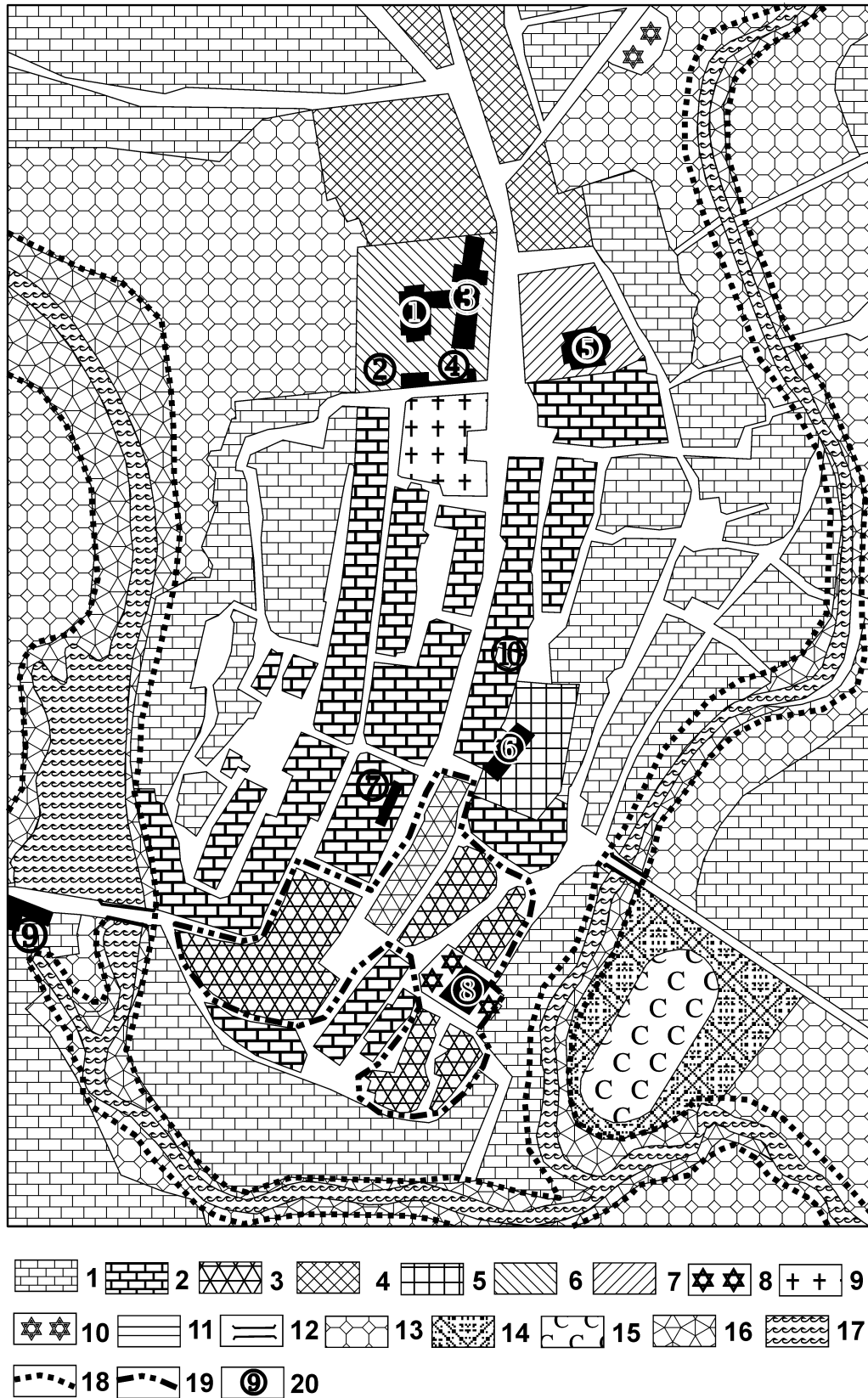

Рис. 2.4 Картосхема сучасних ландшафтів містечка Шаргород [9]

Етнокультурні селитебні ландшафти. Схиллий тип. Урочища: 1 – дисперсний

малоповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі, з присадибними ділянками, городами і садами (українські квартали); 2 – щільний малоповерховий тип на дуже похилому (3-4⁰) лесовому схилі (історичний центр); 3 – щільний малоповерховий тип на похилому (5-6⁰) лесовому схилі (єврейський штетл); 4 – сучасний малоповерховий тип на дуже похилому (3⁰) лесовому схилі.

Белігеративні ландшафти. *Схилувий тип.* Урочище: 5 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з фортифікаційними комплексами замку.

Сакральні ландшафти. *Схилувий тип.* Урочище: 6 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з ансамблем Миколаївського православного монастиря; 7 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з костелом; 8 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу з синагогою.

Тафальні ландшафти. *Схилувий тип.* Урочища: 9 – кладовище «Братська могила бійців Червоної армії» на дуже похилому лесовому схилі; 10 – старе єврейське кладовище XVIII – початку XIX сторіч на дуже похилому лесовому схилі.

Дорожні ландшафти. *Схилувий тип. Ландшафтно-техногенні системи:* 11 – дороги, вкриті асфальтом; 12 – міст.

Сільськогосподарські ландшафти. *Схилувий тип.* Урочища: 13 – дуже похилий лесовий схил з окультуреними сірими опідзоленими ґрунтами під городами і сінокосами.

Водно-рекреаційні ландшафти. *Схилувий тип.* Урочище: 14 – вирівняна ділянка дуже похилого лесового схилу під різнотравними асоціаціями; 15 – стадіон на дуже похилій вирівняній лесовій поверхні схилу. *Заплавно-руслувий тип.* Урочища: 16 – висока поверхня заплави, вкрита вербою повислою, під випасом худоби; 17 – русло річок Мурашка і Ковбасна.

Межі: 18 – межа між заплавною і схиловою місцевостями; 19 – межа єврейського штетлу.

Інші позначки: 20 – номери етнокультурних артефактів (1 – Миколаївський собор 1719 року; 2 – приватний корпус з дзвіницею кінця XVIII сторіччя; 3 – Братський корпус з Михайлівською церквою XVIII сторіччя; 4 – кутова вежа зі стінами XVIII сторіччя; 5 – костел Святого Флоріана; 6 – кам'яниця замку кінця XVI сторіччя; 7 – кам'яні торговельні ряди XVII-XVIII сторіч; 8 – синагога 1589 року; 9 – водяний млин кінця XIX сторіччя; 10 – втрачена церква Іоанна Хрестителя).

Периферійна забудова містечка має інший характер: будівлі органічно вписані в ландшафт, часто розгорнуті у бік вулиць таким чином, що створюють оригінальні оглядові перспективи. На відміну від центральних вулиць, де панувала витягнутість ділянок, на околиці їхня цінність визначалася передусім площею, а не протяжністю. За усними свідченнями місцевих старожилів, у Шаргороді збереглися підземні ходи, які використовувалися як складські приміщення, а під час Другої світової війни – як укриття.

Велика синагога розташована на південь від мосту через річку Ковбасну, у нижній частині улоговини. Це монументальна кам'яна прямокутна споруда, у стінах якої збережені внутрішні сходи, що ведуть на дах. Первісно будівля виконувала функції белігеративної оборонної споруди та була зведена поза межами міських укріплень. Вона стала своєрідним

«ядром» майбутнього штетлу: вже у XVI ст. навколо синагоги почала формуватися єврейська житлова забудова, що визначила сакральний центр поселення. До початку XIX ст. майже вся територія Старого міста належала до єврейського етнокультурного кварталу [9].

У радянський період синагога втратила своє первісне призначення: з 80-х рр. XX століття у ній функціонував сокоморсовий завод. На початку XXI ст. приміщення використовувалося під магазин та мукомельний цех. Лише в останні роки будівлю було повернуто релігійній громаді, після чого розпочато ремонтні роботи. Одноповерхова прибудова з південного боку, втрачена у другій половині XX ст., була замінена сучасною спорудою.

Старе єврейське кладовище розташоване на північний схід від костелу, на похилому узбережжі річки Ковбасна, що відповідає традиціям просторової організації єврейських поселень. Його площа становить близько 10 тис. м². До нашого часу збереглося лише близько двадцяти надгробків, виконаних із вапняку у першій половині XVIII ст. Нове кладовище, розташоване на протилежному березі тієї ж річки, містить понад сотню надгробків XIX–XX ст., серед яких пам'ятні плити як місцевих євреїв, так і вихідців із Румунії, що загинули під час Другої світової війни.

Північна та східна частини Шаргорода відображають культурний вплив польського та українського етносів. У східній частині містечка, в місці злиття річок Ковбасної та Мурашки, на високому мисі збереглися рештки замку, розташовані над майже прямовисним берегом. Найкраще зберігся триповерховий палац Замойського, споруджений у 1585 р. і укріплений з боку сходу та півдня високою підпорною стіною та кутовою двоярусною вежею. У західній частині розташована двоповерхова замкова кам'яниця з господарськими прибудовами. Попри занедбаний стан, ця споруда становить особливу цінність, оскільки є єдиною ренесансною замковою кам'яницею в Україні [22, с. 234].

Шаргородський замок є унікальним елементом белігеративного ландшафту, інтегрованим у середовище традиційного подільського містечка. Він має значну цінність як для історії містобудування, так і для архітектурної

спадщини, що зумовлює необхідність його консервації та регенерації. О. В. Жукова пропонує розглядати замковий комплекс як приклад підходу *heritage-led regeneration* [22, с. 233], що відкриває можливості використання белігеративних ландшафтів Шаргорода для капіталізації історико-культурного потенціалу території.

Каркасними осередками просторової структури Шаргорода є сакральні ландшафти, які репрезентують багатоконфесійний та історично нашарований розвиток містечка. Серед них особливе місце посідає костел святого Флоріана – пам'ятка архітектури та містобудування національного значення. Первісна базиліка була зведена у 1595 році, однак у XVII столітті храм зазнав руйнації та тимчасово був пристосований під стайню. Відновлення культової споруди відбулося лише у 1721 році. Наступним етапом стало обведення костелу разом із цвинтарем високим муром у 1844 році. З 1936 по 1942 роки він не використовувався за первісним призначенням, а в його стінах розміщувалося зерносховище. Зовнішню реставрацію завершено у 1995 році. Від 2016 року костел разом із Хресною дорогою утворює Санктуарій Страстей Господніх [1].

У 2008 році на схилах, які за рельєфними особливостями нагадують єрусалимську місцевість, розпочалося спорудження Хресної дороги довжиною близько 3 км. Композиційно вона складається з 14 каплиць, оздоблених скульптурами у натуральну величину. За задумом, цей ансамбль наслідує відому Кальварію Зебжидовську поблизу Кракова (Польща) й водночас є першим аналогічним об'єктом в Україні. Додаткового символічного значення комплексу надає встановлення реліквій із Єрусалима: хрест у одній з каплиць, каміння з Гетсиманського саду, вмонтоване у Святі Сходи та каплицю Падіння Ісуса Христа. Серед інших елементів слід відзначити міст Ангелів і каплицю Витесда (Купіль) [3].

Важливою домінантою іншої частини сакрального простору є Миколаївський монастир, розташований навпроти костелу на вирівняній ділянці схилу, орієнтований за віссю південь – північ. Центральне місце у монастирському подвір'ї займає собор святого Миколая Мирлікійського,

споруджений у 1829 р., до якого зі східного боку прилягають двоповерхові келії. У 1986 р. діяльність монастиря було відновлено, а з 1992 року він функціонує як діючий Свято-Миколаївський Шаргородський чоловічий монастир, підпорядкований Українській православної церкві.

До унікальних прикладів дерев'яної сакральної архітектури належить церква Різдва Богородиці, зведена у 1750 році. В 1877 р. до споруди добудовано ризницю та підведено мурований фундамент. Останній ремонт проведено у 1936 р., однак нині храм перебуває у стані, що потребує реставраційних заходів.

Політанки – українське село, що входить до складу Шаргородської об'єднаної територіальної громади. За даними перепису 2001 року, чисельність населення становила 786 осіб. Населений пункт розташований у південно-західній частині громади. Перша письмова згадка про село відноситься до XVI століття. У краєзнавчій праці Анатолія Никифоровича Нагребецького «*Політанки – життєві обрії*» зазначається 1596 рік як дата заснування населеного пункту. Село зазначене як «Politan» на мапі Г. де Боплана від 1640 року. У безпосередній близькості до села виявлено курганний могильник, що свідчить про давнє заселення цієї території.

У 1990 році у селі, під опікою настоятеля Шаргородської парафії отця З. Туровського, розпочалося будівництво філіального мурованого костелу. Того ж року наріжний камінь храму освятив єпископ Едуард Бялогловскі з Перемишля (Польща). Спорудження святині завершили наприкінці 1991 року. Урочиста консекрація костелу відбулася 5 грудня 1991 року і була здійснена єпископом Кам'янець-Подільської дієцезії Я. Ольшанським. Новозбудований храм і надалі обслуговують францисканці (Орден Братів Менших) із Шаргородської парафії.

Чернівці – містечко розташоване на відрогах Подільського плато, на правому березі річки Мурафи та її притоці Мурашці, за 38 км від залізничної станції Могилів-Подільський. Населення – 2,4 тис. особи. Перші письмові згадки про заселення території нинішнього села належать до 1392 року. Тоді

литовський князь Вітовт подарував Василю Карачевському «пустош Княжу Луку між річками Морахвою і Мурашкою». На цій «пустоші» і був заснований населений пункт. Чернівці (українською Чернівці, у другій половині XVI століття – Скіндерполь; євреї називали містечко Чернівиць або Чернівиць Зута, тобто Малі Чернівці (на відміну від Чернівців, головного міста Буковини), до 1923 р. – містечко Ямпільського повіту Подільської губернії, нині село Могилівського району Вінницької області.

Перші згадки в історичних документах про поселення Чернівці (Черняхівці, Черніїв) у так званій Карачівській пустці між річками Мурафою та Мурашкою належать до кінця XIV – першої половини XV ст. У 1546 р. це село придбав брацлавський шляхтич Білий Скіндер та перейменував його на Скіндерполь. 1595 р. Я. Замойський, канцлер і верховний гетьман Польщі, приєднав Скіндерполь до своїх володінь біля кордону Подільського та Брацлавського воєводств. Новий власник дав селу статус міського поселення, повернув йому історичну назву та наділив його мешканців правом самоврядування під керівництвом виборного війта. В наступних роках містечко швидко зростало. 1602 року в Чернівцях налічувалося 500 будинків. Зростанню сприяло надання деяких пільг населенню. До першої третини XVII ст. Чернівці стали найбільш населеним містом на сході Поділля. У 1640 р. новий його власник гетьман С. Конецпольський збудував у ньому костел, а дорога, що спускалася від костелу до річки Мурафи (з північного заходу на південний схід), стала головною вулицею міста.

Коли ж сюди 1654 року вдерлося шляхетське військо, містечко було дощенту спалено й зруйновано. Нове поселення польські урядовці назвали Златополем. Але ця назва не була прийнята населенням, і воно називало його по-старому – Чернівцями. Євреї оселилися у містечку, мабуть, у першій половині XVI ст., про що опосередковано свідчать пізніші документи, що стосуються часу польсько-козацької війни. Достовірним свідченням проживання у місті євреїв є згадка єврейських будинків у податкових відомостях 1661 року. За податковим описом в 1664 р. в містечку крім тридцяти будинків було п'ять млинів. Учасник

походу польської армії французький дипломат Ульріх фон Вердум, проїжджаючи через Чернівці у 1671 р., залишив наступний запис у дорожньому щоденнику, що містечко в окрузі Шаргорода – власність сімейства Замойських. Воно розташоване на високому пагорбі, де Мурафа утворює острів. На всьому простиранні до поля є невеликі укріплення. У самому містечку – невеличка церква.

У 1674 р. містечко опинилися у зоні бойових дій польської та турецької армій. Малоймовірно, щоб після війн Польщі з козаками та турками у місті збереглося єврейське населення. На початку XVIII ст., після повернення міст Поділля їх польським власникам, зруйноване і спорожніле місто почало відбудовуватися та заселятися. У 1765 р. у Чернівцях було 14 єврейських будинків, де мешкало понад п'ятдесят осіб.

Невелике щільно забудоване містечко, з трьох боків оточене річкою, обступали п'ять великих передмість із сільським населенням: Гибалівка, Гуцинівка, Мазурівка, Мурашка та Павловець [36].

Після поділів Польщі та утворення російської Подільської губернії Чернівці були включені до Ямпільського повіту. Основним заняттям євреїв була торгівля на місцевому ринку, який відвідували селяни, купці з найближчих містечок та поміщики сусідніх маєтків. У Чернівцях було два млини: великий – біля мосту, при в'їзді до містечка зі східного боку, інший – нижче за річкою, за її поворотом.

На невеликій площі у центрі містечка торгівля відбувалася щодня, а кожні два тижні по четвергах у Чернівцях влаштовували великі ярмарки. Вони проходили на просторій площі, так званій «торгівці», яка розташовувалась вище за костел, за межами єврейської частини містечка, біля роздоріжжя доріг на Могилів-Подільський і Березівку. Чернівецькі ярмарки, незважаючи на їхню багатолюдність, мали обмежене значення, постійними їхніми учасниками були селяни з передмість та навколишніх сіл. Містечко було оточене селами, населеними українцями, і вони приходили у містечко, щоб продати продукти землеробства та купити товари.

У XIX столітті євреї будували свої будинки вздовж пагорба і до

центральної вулиці, яку називали «Дер Лонгер-гас» (Довга вулиця), і на найближчих до неї вуличках Цвейге-гас і Коваліше-гас. Містечко розташувалося на пагорбі, а внизу, зі східного боку, був довгий міст (через Мурафу), що з'єднував його з християнським світом. Тут, біля заплави височіли найбільші в окрузі млин і винокурня. Загата з північного боку моста утворювала велике водоймище. У дні танення снігу та льоду вода переливалася через міст і падала в русло річки, в інші пори року води текли між палями мосту, розбиваючись про них і пінячись; влітку, бувало, рівень води у річці доходив лише до коліна.

У нижній частині містечка, поблизу річки, з південного боку мосту знаходилася найважливіша установа будь-якої єврейської громади – лазня з кошерною міквою, і дивлячись здалеку могло здатися, що будівля лазні зійшла з місця і зісковзує прямо в хвилі, що піняться із гучним шумом. Дещо вище, на іншому боці вулиці розташовувалася Велика синагога.

На початку 70-х років XIX століття у містечку засновано ряд підприємств, що переробляли сільськогосподарську сировину, зокрема: винокурний завод, два водяні млини. Згодом виникли ще один млин та спиртоочисний завод.

В 1926-1928 рр. у містечку засновано кілька колективних господарств: «Зразковий хлібороб», «Плугатар», «Червоний агроном», «Культура», «Зірка», «Надія», «Новий господар», «Серп», «Пролетарська сила». У середині XX століття в Чернівцях було кілька підприємств – швейна фабрика (колишня трикотажна), хлібозавод, цех Могилів-Подільського маслозаводу, вальцьовий млин тощо.

Після Другої світової війни у Чернівцях була одна із п'яти (з 1949 р., після закриття синагоги у Вінниці, одна з чотирьох) зареєстрованих єврейських громад Вінницької області. Дві синагогальні будівлі, що збереглися у війну, не були надані громаді. У двоповерховому будинку «садагірського» клойзу розміщувалася тоді швейна фабрика (1967 р. будинок знесли). Одноповерховий просторий молитовний будинок, збудований на

початку XX ст., був перепланований під житло. Щонеділі, на невеликій площі в центрі містечка проводився базар, куди, як і раніше, приїжджали селяни і приходили мешканці кварталів передмість.

З 80-х років XX століття на базарі все більше будинків залишалося без господарів, що вросли в землю, із забитими віконницями, вони не були затребувані покупцями і виявилися непотрібними спадкоємцям. На рубежі 90-х рр. XX століття колись багатолюдне та повне життя містечко спорожніло. Його стали використовувати як живі декорації кінематографісти, що накинулися на раптом дозволену єврейську тему, яка стала модною.

Чернівці – одне з небагатьох містечок, що зберегли історичну рядову забудову кінця XVIII – початку XX ст. Вона розташовується в межах колись укріпленої території містечка, окресленої з трьох сторін руслом річки Мурафи, а з четвертої – майже безперервним фронтом будинків, що виходять фасадами на площу біля костелу. Наприкінці XVIII століття тут сформувалися компактно заселені євреями торгові квартали. Просторова організація цієї території була задана протистоянням ключових містобудівних домінант: костелу та синагоги. Костел, як і раніше, стоїть біля західного кордону єврейських кварталів, на високому плоскогір'ї біля дороги, що спускається схилом пагорба до мосту через Мурафу (рис. 2.5) [36].

Біля підніжжя цього схилу височилася, подібна до вежі, старовинна Велика синагога, збудована, мабуть, одночасно з костелом – у сорокових роках XVII століття. У глибині кварталу, довкола фундаменту клойзу «садагірських» хасидів, залишався пустир. Будівлю клойзу було зруйновано пізніше за синагогу, і досі ніхто не наважується збудувати свій будинок «на місці святині». Єдина вціліла будівля синагоги, побудована на початку XX ст., давно перепланована під житло.

Незважаючи на те, що багато будинків у Чернівцях було знесено, тут можна отримати наочне уявлення про високу щільність забудови єврейських кварталів. Проїзд до «єврейського міста» з площі біля костелу було влаштовано між двома солідними за місцевими масштабами будинками. В одному з них –

двоповерховому, багаторазово перебудованому, розташовувалась на початку XX століття ткацька фабрика Моянського. У перекритих високими склепіннями цокольних поверхах та у підвалах будинків на центральних вулицях розташовувалися складські та господарські приміщення. Особливо складні багатокамерні підвали були під старими торговими рядами, що стояли колись між головною вулицею (колишньою Дер Лонггер-гас) і паралельною їй Цвейге-гас. На місці цих споруд у XX ст. були збудовані магазини.

Рис. 2.5 Сучасна структура історичного центру Чернівців:

1 – фундамент клойза хасидів; 2 – місцезнаходження Великої синагоги; 3 – костел; 4 – місцезнаходження православної церкви; 5 – місцезнаходження торговельних рядів; 6 – перебудоване синагогальний будинок

Тафальні ландшафти представлені єврейським кладовищем розташованим на протилежному від містечка березі річки Мурафи, поряд із селом Мазурівка. З містечка до нього веде тонкий дерев'яний підвісний міст. Кладовище витягнуте вздовж берега річки та обмежене з протилежного боку шосе. Воно огорожене та охороняється, при вході на кладовище є сторожка. На ньому збереглося понад дві тисячі надгробків. Найстаріша частина з надгробними стелами першої половини XIX ст. знаходиться у центральній ділянці, що заросла чагарником. Туристам може бути цікаво оглянути старовинний водяний млин і костел, що діє до цього сьогодні. Цікава пам'ятка провінційної архітектури середини 50-х років XX століття є комплексом чернівецького ринку, збудованого на території колишнього католицького та православного кладовищ.

Відповідно до регіональних природних особливостей басейну річки Мурашка тут сформувалися характерні риси містечкових ландшафтів. У межах регіону виокремлюються дві смуги їхнього формування.

Північна перехідна смуга, яка знаходиться між Дністерсько-Бузькою міжрічковою рівниною та Могилівським Придністер'ям, представлена містечком Шаргород, яке приурочене до верхніх частин басейнів приток Дністра, де починають формуватися каньйоноподібні долини. У верхів'ях долин зростає різноманіття ландшафтних комплексів, серед яких переважають схиліві та ярково-балкові, частково плакорні місцевості. На цій основі сформувалися сучасні селитебні, культові, оборонні, рекреаційні та інші функціональні комплекси містечкових ландшафтів. Найбільш показовим прикладом є Шаргород, де поряд із житловими ландшафтами (одно- та двоповерховими, з яких багатоповерхові становлять 12-18% території) виразно представлені культові об'єкти (церкви, костел, синагога), оборонні споруди (фортеця, вали), а також специфічні єврейські квартали-штетли. У плануванні вулично-квартальної структури містечок цієї смуги чіткої впорядкованості не простежується. Подальші перспективи розвитку обмежені, за винятком Шаргорода, який має статус районного адміністративного центру та зберіг значну кількість історико-

архітектурних пам'яток [18].

Серединна смуга охоплює містечко Чернівці, розташоване у середній течії Мурафи. Річкові долини тут набувають каньйоноподібних форм з домінуванням схилових і ярково-балкових місцевостей. Круті ($16-37^\circ$) схили долин і балок нерідко терасовані у зв'язку з розміщенням житлових та промислових споруд, доріг, садів і виноградників. Плакорні ділянки частіше використовуються для розташування господарських споруд та малих підприємств. Висока динамічність схилових і ярково-балкових місцевостей зумовлює розвиток ерозійних та зсувних процесів, що посилюються нераціональною господарською діяльністю. У структурі ландшафтів Чернівців значну частку (8-17%) займають яри, занедбані балки, зсуви та кам'яністі схили. Переважає одноповерхова житлова забудова, тоді як дво- і триповерхові будівлі формують центральні частини, розташовані на покатих ($3-7^\circ$) схилах [6].

Дорожні ландшафти. Структура дорожніх ландшафтів регіону залежить від розчленованості рельєфу, абсолютних висот місцевостей та крутизни схилів. Для частини території характерний каньйоноподібний рельєф, що ускладнює прокладання автомобільних шляхів. Це зумовлено різкою та частою зміною морфологічних типів місцевостей: асиметрією річкових долин, наявністю висотно-ландшафтних рівнів, домінуванням схилових форм. Унаслідок цього значна частина дорожніх ландшафтів зосереджена на схилах та вирівняних поверхнях плакорів.

Важливим чинником під час будівництва автошляхів є врахування нахилу схилових місцевостей. Навіть за незначної крутизни (близько 5°) схили, складені піщано-глинистими або глинистими породами, можуть становити небезпеку. Для забезпечення зручності та безпеки транспортного сполучення на таких ділянках створюються штучні тераси завширшки 4-8 м (іноді до 10 м). Вони формуються переважно на середніх і нижніх пологіх частинах схилів, де прокладено здебільшого дороги місцевого значення, рідше – обласного та державного.

Особливу групу становлять дорожні ландшафти на території Мурафських

товтр, які відзначаються складною структурою та регіональною специфікою. Для таких ландшафтів характерні часті круті підйоми і спуски, звивисті повороти, незначна ширина дорожнього полотна (8-10 м) та відсутність захисних лісових смуг обабіч. Через те, що основу доріг у товтрових місцевостях становлять вапняки, тут інтенсивніше розвиваються ерозійні процеси. Асфальтове покриття відзначається нестійкістю та високою схильністю до руйнування, що проявляється у виникненні ям, тріщин і провалів [19].

У структурі сучасних антропогенних ландшафтних комплексів басейну р. Мурашка провідну роль відіграють сільськогосподарські ландшафти (СГЛ), які є найпоширенішим класом. Вони сформувалися на місці знищених у минулому степових, лучних та лісових угідь унаслідок їх тривалого розорювання. Протягом останніх двох тисячоліть СГЛ домінували серед антропогенних ландшафтів (АЛ) і нині становлять фоновий компонент ландшафтної структури регіону, займаючи близько 76 % його площі [15].

Цей клас ландшафтів характеризується значним різноманіттям та складною внутрішньою структурою. Відмінності у господарському використанні земель зумовили виділення кількох підкласів: польових, лучно-пасовищних і садових. Відповідно до схеми «Районування сільськогосподарських ландшафтів Правобережної України» [15], СГЛ регіону належать до Придністровського району, Подільського краю, Центральної підзони Лісопольової зони. Рівень розораності сільськогосподарських угідь у регіоні сягає 55-60 % [16]. Відповідно, найбільшу частку в структурі СГЛ становлять польові ландшафти (64%). За особливостями організації вони поділяються на власне польові та польові ландшафтно-інженерні системи (ПЛІС). Найпоширенішими серед ПЛІС є теплиці, які займають 2-7 % площі селитебних ландшафтів. Регіон належить до найбільш розвинених садівничих регіонів. Проте садові ландшафтні комплекси займають відносно незначну частку СГЛ (приблизно 2-3% території). Вони охоплюють ділянки площею до 50 га й становлять одну з характерних ознак сільськогосподарських сучасних ландшафтів басейну.

У структурі садових ландшафтів досліджуваного регіону провідне місце займають насадження різних сортів яблунь. Меншу частку становлять груші, вишні, черешні, сливи, абрикоси, айва, подекуди персики. Серед кущових культур поширені смородина, малина та чорноплідна горобина. Важливе місце у структурі садів відводиться виноградникам, а також пальметним садам, що формують специфічний тип садових угідь.

Невід’ємною складовою сільськогосподарських ландшафтів регіону виступають луки та пасовища, які формують лучно-пасовищні ландшафти. Їхня площа становить близько 9 % території регіону і має тенденцію до поступового зростання. Це зумовлено процесами розпаювання земель колишніх державних організацій і підприємств, що призвело до зменшення площ ріллі. Основне призначення таких угідь полягає у використанні їх для систематичного випасу худоби та заготівлі сіна, що водночас забезпечує підтримання стабільного функціонування лучно-пасовищних ландшафтів.

У структурі садових ландшафтів досліджуваного регіону провідне місце займають насадження різних сортів яблунь. Меншу частку становлять груші, вишні, черешні, сливи, абрикоси, айва, подекуди — персики. Серед кущових культур поширені смородина, малина та чорноплідна горобина.

Невід’ємною складовою сільськогосподарських ландшафтів є луки та пасовища, які формують лучно-пасовищні ландшафти. Їхня площа становить близько 9 % території регіону і має тенденцію до поступового зростання. Це зумовлено процесами розпаювання земель колишніх державних організацій і підприємств, що призвело до зменшення площ ріллі. Основне призначення таких угідь полягає у використанні їх для систематичного випасу худоби та заготівлі сіна, що водночас забезпечує підтримання стабільного функціонування лучно-пасовищних ландшафтів.

Похідні (вторинні) натурально-антропогенні ліси регіону формуються переважно у місцях вирубки корінних деревостанів, після антропогенного випалювання, а також на схилах річкових долин, у балках та на територіях відпрацьованих кар’єрів. Для таких лісів характерними є зміни ярусної

структури й видового складу: замість корінних порід формуються менш цінні деревні угруповання, що швидко поширюються на освітлених ділянках.

Унаслідок нераціонального лісокористування відбувається поступова трансформація чистих сухих дібров у грабняки з домішками липи серцелистої, клена звичайного і татарського, а також берези бородавчастої (повислої). Породи-домішки після повторних вирубок добре відновлюються, однак дуб у їх складі практично зникає. Важливою рисою вторинних лісів є наявність залишків корінних дібров – пнів, паростків, чагарників. Загалом у регіоні вони займають близько 20 % лісових площ, зосереджуючись переважно на схилових територіях [29]. Вторинні ліси нерідко з'являються на межах між польовими та лісовими угіддями, а також у балках. Це відбувається в тих випадках, коли сільськогосподарські землі протягом певного часу не використовуються: спочатку вони заростають трав'яною рослинністю, згодом чагарниковою, а в подальшому – деревною.

В останні роки площі умовно-натуральних лісових ландшафтів регіону мають стійку тенденцію до зменшення. Натомість лісокультурні насадження поступово розширюють свої ареали, особливо на крутих схилах та межиріччях регіону. На цих територіях здійснюються цілеспрямовані лісонасадження протиерозійного значення, серед яких переважають сосна чорна, сосна звичайна, сосна кримська, акація біла, дуб червоний, ялиця, клен американський.

Водні антропогенні ландшафти. Прикладом молодого водно-болотного антропогенного ландшафту є ставок на річці Мурашка, створений у 2000 році. На сучасному етапі розвитку водойма перебуває у фазі «молодості», що зумовлює активні процеси формування внутрішньоаквальних ландшафтних комплексів (рис. 2.6).

Спостерігається інтенсивна берегова абразія, а мілководні зони, які слугують осередками становлення водно-болотних екотонів, мають обмежений, локалізований характер уздовж прибережної смуги. Рослинні угруповання характеризуються нестійкістю та низьким рівнем видового різноманіття (рогіз

вузьколистий, очерет звичайний), що ще не утворюють суцільних заростей і трапляються переважно у верхів'ях окремими фрагментами.

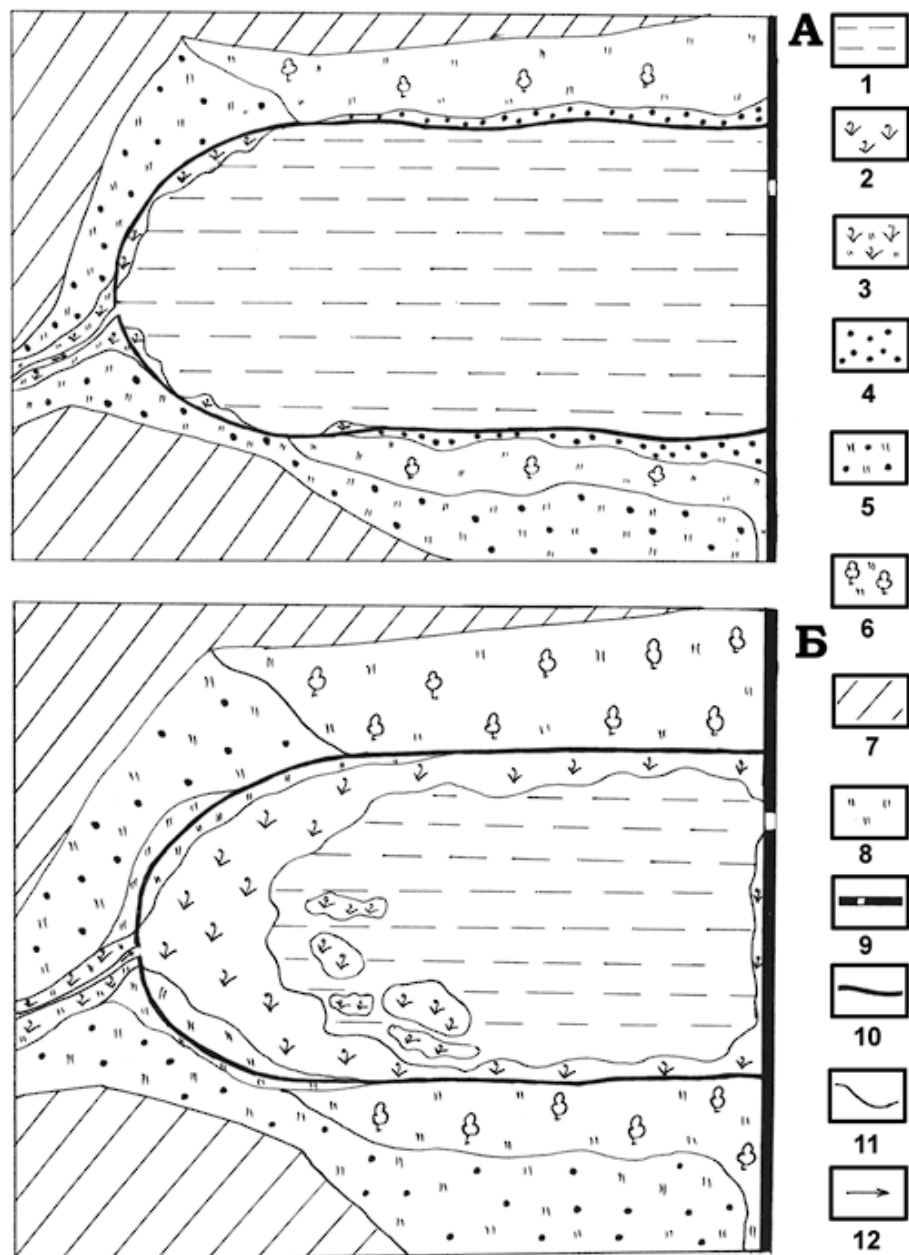

Рис. 2.6 Прогнозований розвиток антропогенного водно-болотного ландшафтного комплексу ставка на р. Мурашці [21]

А – сучасний (2025 р.), молодий водно-болотний ландшафт

Аквально-антропогенні ландшафти. Ставково-заплавний тип місцевостей. Урочища: 1 – неглибокий (до 3 м) ставок з незначними (до 20 см) відкладами руслового алювію та схилового делювію; 2 – водно-болотний екотонний ландшафтний комплекс із заростями очерету і рогузу, товщами делювію до 30–35 см, глибина до 50 см; 3 – очеретяно-осокові комплекси неглибокого (до 1 м) штучного русла, шириною 2–2,5 м; 4 – слабопокаті (5–7°C) не задерновані берегові схили, складені алювіально-болотними ґрунтами з частковим проявом абразійної діяльності; 5 – складені торфово-болотними і лучно-дерновими ґрунтами очеретяно-осоково-злакові комплекси на вирівняному колишньому дніщі ставка, частково використовуються під сіножаті; 6 – складене торфово-болотними і лучно-

дерновими ґрунтами колишнє днище ставка з молодими (5-7 років) насадженнями берези, використовуються під рекреацію; 7 – пологі (до 5°) схили складені торфово-болотними ґрунтами під городніми культурами; 9 – гребля висотою 3-5 м, складена з каменю та глини, засаджена верболозом.

Межі урочищ: 10 – ставка, 11 – урочища.

Б – прогнозований (2025-2030 р.р.), зрілий водно-болотний ландшафт

Водно-антропогенні урочища. Ставково-заплавний тип місцевостей. Урочища: 1 – неглибокий (1-1,5 м) замулений ставок з товщами алювіально-дельювіальних відкладів до 1 м; 2 – водно-болотний екотонний ландшафтний комплекс з товщами алювіально-дельювіальних відкладів до 1 м, глибиною до 0,5 м; 3 – осоково-очеретяні комплекси складені алювіально-болотними ґрунтами вздовж неглибокого (0,5 м) замуленого штучного русла, шириною до 2,5 м; 5 – складені торфово-болотними і лучно-дерновими ґрунтами очеретяно-осоково-різнотравно-злакові комплекси на вирівняному колишньому днищі ставка, використовуються під сіножаті; 6 – складене торфово-болотними і лучно-дерновими ґрунтами колишнє днище ставка під різнотравно-злаковою рослинністю з насадженнями берези, використовується під рекреацію; 7 – пологі (до 5°) схили складені торфово-болотними і лучно-дерновими ґрунтами присадибні ділянки під городніми культурами; 8 – осокові, осоково-різнотравні комплекси на перезволожених лучно-болотних ґрунтах, частково використовуються під випас та сіножаті; 9 – гребля висотою 3-5 м, складена з каменю та глини, засаджена верболозом.

Межі: 10 – ставка, 11 – урочищ.

Інші позначення: 12 – напрям течії річки.

Водночас види із зануреними формами (гідрофіти) та рослини з плаваючим листям (гігрофіти) ще не поширені. Значного антропогенного впливу зазнали й прилеглі до водойми наземні ландшафтні комплекси, для яких також необхідний час для стабілізації рельєфоутворювальних процесів та формування сталих фіто- і зооценотичних угруповань.

Висновки до розділу 2

Басейн річки Мурашка розташований у межах Жмеринського та Могилів-Подільського районів Вінницької області і характеризується складною природною структурою, утвореною на основі геологічних процесів Подільського Придністер'я, частини Українського кристалічного щита. Територія внаслідок тривалого ерозійного впливу має різноманітний рельєф із високою щільністю річкових долин, що створюють яскраво виражені морфологічні особливості, такі як круті схили, урвисті обриви та меридіонально орієнтовані балки. Долина річки має переважно V-подібну форму з вузькою заплавою та незначною звивистістю русла, що свідчить про активний водний режим і вплив поверхневих геоморфологічних процесів.

Клімат регіону поєднує елементи бореального і помірного типів, що призводить до формування різноманітних мікрокліматичних зон, які залежать від висоти, орієнтації схилів та геологічного підґрунтя. Ці локальні кліматичні умови впливають на структуру ландшафтів, визначають умови життя флори і фауни, а також формують специфічні властивості біомаси. Теплий і тривалий вегетаційний період з помірною кількістю опадів забезпечує сприятливі умови для розвитку широколистяних лісів типу дубово-грабових насаджень, що є характерними для цього регіону, зокрема для Жмеринсько-Вінківського та Новоушицько-Муровано-Куриловецького геоботанічних районів.

Ґрунтовий покрив у басейні переважно представлений сірими опідзоленими ґрунтами, який підтримує розвиток різних лісових формацій, що домінують на фоні малих площ луків і боліт. Різноманітність рослинного покриву є наслідком складної взаємодії геологічних, кліматичних і морфологічних чинників. Загалом, описані природні умови та ландшафтні особливості роблять басейн річки Мурашка важливим природним комплексом у складній екологічній системі Поділля, що вимагає подальшого комплексного вивчення і збереження.

Активне й різностороннє використання природних ресурсів й ландшафтних комплексів території басейну річки Мурашка упродовж останніх 600-700 років призвело до значної антропогенної перетвореності регіону. Найдавнішими у структурі антропогенних ландшафтів досліджуваного регіону є селитебні та белігеративні; фоновими – сільськогосподарські й лісові, наймолодшими – промислові, водні, дорожні й рекреаційні.

РОЗДІЛ 3

ШЛЯХИ РАЦІОНАЛЬНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ, ОХОРОНА СУЧАСНИХ ЛАНДШАФТНИХ КОМПЛЕКСІВ РЕГІОНУ

Першочерговим завданням є підвищення рівня лісистості регіону. Водночас необхідно вдосконалювати стан і структуру наявних лісових ландшафтних комплексів, що передбачає реконструкцію малоцінних насаджень, оптимізацію співвідношення вікових груп та структурного складу лісостанів, а також запровадження високопродуктивних і біологічно стійких видів деревних рослин, здатних виконувати захисні та рекреаційні функції. Реалізація цих заходів має відбуватися з урахуванням регіональних особливостей регіону, зокрема унікальності його ландшафтів, висотної диференціації та ландшафтної асиметрії.

З метою поліпшення ситуації, відновлення й удосконалення структури лісових ландшафтів, особливо унікальних, необхідно забезпечити зростання лісистості території. Для заплавних та надзаплавно-терасових місцевостей доцільним є створення водоохоронних і прибережно-захисних лісів. Оскільки домінуючими типами місцевостей у регіоні є схилі та каньйоноподібні, основні лісонасаджувальні роботи мають здійснюватися саме тут, що сприятиме запобіганню ерозійним процесам, які набули значного поширення. У першу чергу насадження рекомендується формувати з дуба скельного, який виявляє високу адаптивність до таких умов. Плакорні та товтрові місцевості придатні для відновлення букових фітоценозів, які ростуть на східній межі свого острівного поширення. Відновлення букових лісів є доцільним, адже вони вирізняються високими санітарно-гігієнічними та ландшафтно-естетичними властивостями.

Фоновими в межах регіону виступають сільськогосподарські ландшафти, які часто займають значні за площею суцільні території. Подібна структура землекористування не завжди є виправданою з огляду на господарську діяльність, оскільки призводить до низки негативних наслідків: зменшення снігонакопичення на полях, відсутності вітрозахисних бар'єрів, що, своєю чергою, зумовлює активізацію ерозійних процесів і зниження врожайності. З метою мінімізації таких

ризиків пропонується створення полезахисних лісосмуг із дотриманням екологічних норм та з урахуванням лісотипологічного районування. Оптимальна ширина таких насаджень має становити не менше ніж 45-50 м, а їх площа повинна охоплювати 3,5-5% території регіону (нині показник становить лише 0,8%). Видовий і ценотичний склад лісосмуг необхідно адаптувати до природних умов території: у першому ярусі доцільно використовувати дуб звичайний та ясен звичайний, у другому – граб звичайний, клен польовий і гостролистий, а також липу серцелисту. Важливою складовою є систематичне забезпечення належного еколого-санітарного стану таких насаджень [20].

Сучасні лісопосадки в межах дорожніх ландшафтів характеризуються незадовільним станом і потребують реконструкції, санітарного оздоровлення та підтримання стабільного функціонування. Водночас уздовж багатьох автомобільних доріг регіону лісові насадження взагалі відсутні. У зв'язку з цим доцільним є створення нових лісопосадок із урахуванням унікальності ландшафтної структури території, її висотної диференціації та асиметрії. Видовий склад доцільно формувати таким чином: у першому ярусі – дуб звичайний і тополя звичайна, у другому – ясен зелений, ільм, клен гостролистий, липа дрібнолиста, яблуня та груша лісові. Зазначені види характеризуються високою здатністю до поглинання шкідливих речовин. Такі насадження можуть створюватися також у вигляді алеї уздовж автомобільних шляхів державного та регіонального значення, де транспортне навантаження є найбільш інтенсивним.

Для забезпечення раціональної організації території регіону науковцями розроблено рекомендації щодо використання земельних угідь залежно від типів місцевостей. Згідно з ними: плакорні та міжрічкові недреновані місцевості доцільно використовувати під орні землі зі створенням полезахисних лісосмуг, а зниження рельєфу (западини) – під сіножаті. Схилові місцевості: а) на похилих (3-5°) прибалкових і придолинних схилах доцільно зберігати площу ріллі й лісів, використовуючи їх під сіножаття та для створення полезахисних смуг; б) на похилих (5-10°) прибалкових схилах рекомендовано формувати лучні та пасовищні угіддя із збереженням лісових масивів і закладанням протиерозійних

лісових смуг; розорані ділянки слід піддавати залуженню; в) круті (понад 10°) прибалкові та придолинні схили варто використовувати як пасовища, а також для заліснення й створення протиерозійних насаджень; г) днища балок при збереженні лісових і пасовищних угідь найбільш доцільно використовувати під сіножаття. Заплавні місцевості, зі збереженням наявних лісів і пасовищ, становлять основний фонд луків.

Охорона ландшафтів містечок. Ландшафти містечок регіону зазнали значних трансформацій і нині піддаються процесам деградації. Просторовий розвиток селитебних ландшафтів часто спричиняє руйнування історично сформованих поселень, зокрема знищення забудови етнічних кварталів, деформацію традиційного планування містечок і втрату їхніх характерних ландшафтних ознак. У зв'язку з інтенсивним розвитком рекреації та зростанням попиту на дачні ділянки здійснюється продаж земель у межах історичної забудови, що веде до подальшої руйнації або невиправданої реконструкції. З метою збереження антропогенних ландшафтів регіону необхідним є впровадження зміни форм власності та характеру природокористування на рекреаційний. Такий підхід дозволить наповнити просторову структуру історичних пам'яток новим культурним змістом, сприятиме формуванню нових культурних ландшафтів або гармонійному оновленню існуючих містечкових. Водночас це дасть змогу виправити сучасні просторові та архітектурні рішення, які погіршують естетичний вигляд містечок, зокрема тимчасову забудову та дрібні ділянки типу «шахівниць».

Ландшафтні комплекси Шаргорода характеризуються високою насиченістю історико-архітектурних артефактів, значна частина яких збереглася у відносно автентичному вигляді. Протягом другої половини XX – початку XXI століття здійснювалися неодноразові спроби привернути увагу як місцевої громади, так і державних інституцій до проблеми збереження та охорони історичного середовища містечка. У 1995 році був розроблений проєкт державного історико-архітектурного заповідника «Старий Шаргород», до складу якого включено 67 об'єктів цінної та 93 об'єкти фонові забудови (рис. 3.1).

Рис. 3.1 Історико-архітектурний опорний план містечка Шаргород

Його структурними елементами стали середньовічне ядро з автентичним плануванням вулиць і домоволодінь (XVI–XVII ст.), житлова забудова XVII –

початку XX ст., православні храми (кінця XVIII – початку XIX ст.), католицькі та єврейські сакральні споруди (з кінця XVI ст.), а також укріплений палац кінця XVI ст. До історичного центру включено також пам'ятку дерев'яної архітектури XVIII ст. – церкву у Слободі Шаргородській, а на північній околиці – старі кладовища [32].

У 2007 році Вінницька обласна рада започаткувала конкурс «Сім чудес Вінниччини», покликаний популяризувати найцінніші туристичні пам'ятки регіону. Одним із переможців став «Історико-культурний центр духовності і злагоди» (24 липня 2025 р.), локалізований у Шаргороді. До його складу були віднесені ключові сакральні споруди містечка: костел святого Флоріана, Свято-Миколаївський чоловічий монастир та синагога [35].

Водні аквальні ландшафти. Необхідність дослідження взаємодії водосховищ і ставків регіону із суміжними ландшафтами зумовлена насамперед практичними потребами. Досвід експлуатації свідчить про значну позитивну роль антропогенних аквальних об'єктів в оптимізації природного середовища, однак їх створення нерідко супроводжується виникненням негативних змін. У зв'язку з цим постає завдання прогнозування можливих несприятливих наслідків, що може бути реалізоване лише на основі систематичних наукових досліджень. Такі дослідження дають змогу виявити різноманітність взаємозв'язків і визначити ландшафтоутворюючу роль водойм як у формуванні штучних аквальних комплексів, так і в трансформації суміжних територій суходолу.

Аналіз взаємодії водосховищ і ставків із наземними ландшафтами, а також процесів формування внутрішньоаквальних та перехідних комплексів здійснювався через вивчення змін у суміжних ландшафтних структурах. При цьому взаємозв'язки розглядалися у двох аспектах: вплив антропогенних аквальних ландшафтних комплексів на прилеглі наземні території та, навпаки, вплив морфологічних і функціональних особливостей суходолу на функціонування штучних водойм. Об'єктом дослідження виступила система парадинамічних ландшафтно-територіальних комплексів, що включає

водосховища, ставки, їхні внутрішньоаквальні комплекси та тісно пов'язані з ними прилеглі наземні ландшафти. У сукупності вони формують єдиний водно-суходільний антропогенний парадинамічний ландшафтний комплекс.

Дослідження взаємодії внутрішньоаквальних комплексів та водно-болотних ландшафтів із наземними територіями доцільно здійснювати на основі аналізу їх взаємозв'язків (рис. 3.2). Взаємодія розглядається як двосторонній процес, що включає вплив аквальних ландшафтів водосховищ і ставків на суміжні наземні комплекси, а також зворотний вплив ландшафтів суходолу на функціонування внутрішньоаквальних систем.

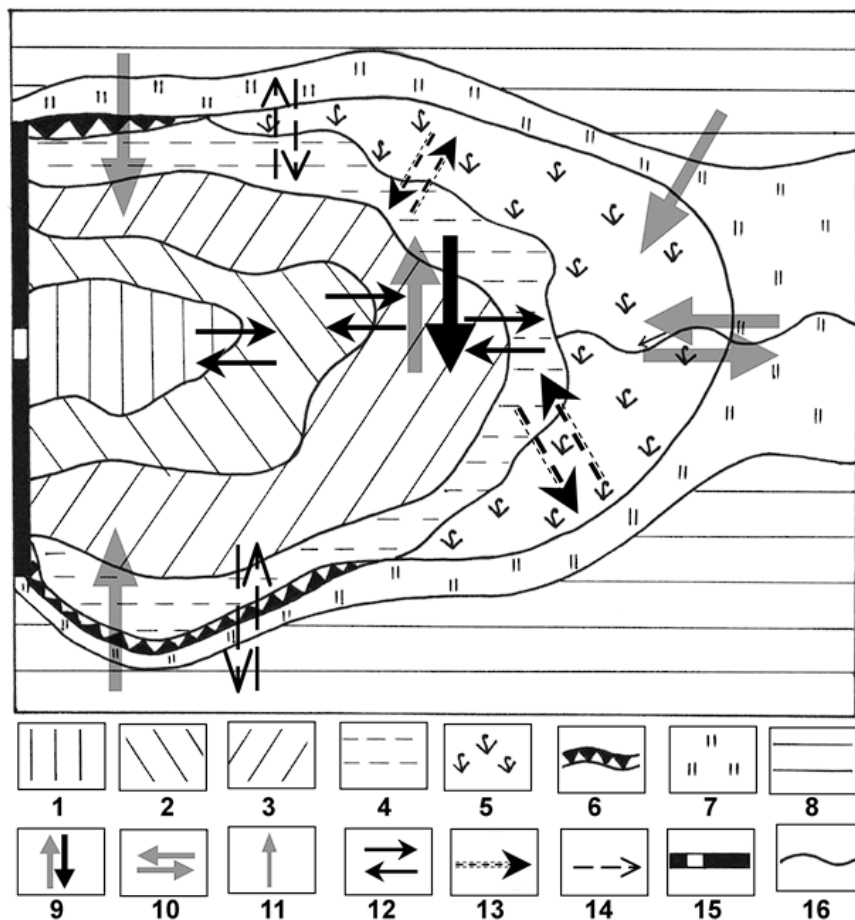

Рис. 3.2 Взаємодія внутрішньоаквальних ландшафтних комплексів ставка з ландшафтами суходолу на річці Мурашка [21]

Урочища аквальних і водно-болотних ландшафтів: 1 – глибоководдя (до 4,0 м) з увігнутим днищем, відкладами алювію до 35–40 см; 2 – глибоководдя окраїн (2,0–2,5 м) з покатим (10–15°) схилом з товщами відкладів 40–50 см; 3 – центральне мілководдя (1,5–2,5 м) з слабкопокатим (5–7°) схилом і товщами відкладів до 60 см; 4 – прибережне мілководдя (0,5–1,5 м) із дуже пологим (2–3°) схилом, товщами відкладів 40–60 см; 5 – водно-болотний комплекс із заростями очерету, рогозу та осоки (до 0,5 м), товщами відкладів 50–60 см; 6 – зона прояву абразії на незакріплених покатих (до 15°) складених

суглинками схилах ставка. Урочища суходолу, які підтоплюються: 7 – дуже пологі схили (до 3°) з лучно-дерновими ґрунтами з різнотравно-злаковою рослинністю, використовуються під випас; 8 – розорані покаті (10-15°) схили, складені лесоподібними суглинками з слабо еродованими сірими лісовими ґрунтами під польовими сівозмінами.

Взаємозв'язки між аквальними урочищами і ландшафтами суходолу: 9 – вертикальні; 10 – горизонтальні; 11 – рідкий і твердий стік.

Внутрішні зв'язки: 12 – між аквальними урочищами; 13 – між аквальними і водно-болотними комплексами.

Зовнішні зв'язки: 14 – між аквальними ландшафтами і ландшафтами берегових комплексів.

Інші позначення: 15 – гребля, 16 – межі ландшафтних комплексів.

Також, перспективною для реконструкції є Березівська ГЕС на р. Мурашка [27], розташована у с. Березівка, де гідроспороди та будівля електростанції знаходиться у задовільному стані, генератор відсутній, законсервована у 1967 р. Окрім цього, зацікавленість у реконструкції викликає Політанківська ГЕС [28].

Рекреаційні ландшафти. З метою підвищення ефективності рекреаційного використання аквальних та суміжних ландшафтних комплексів було запропоновано низку заходів. По-перше, розроблено генеральну схему використання штучних водойм для рекреаційних потреб (рис. 3.3). По-друге, проведено дослідження, спрямовані на оцінку стійкості ландшафтів та акваторії до рекреаційного навантаження.

Створення *екокоридорів* дає можливість для обґрунтування усіх умов за для впровадження заходів надання заповідним територіям статусу таким урочищам як поселення ондатри в долині річки Мурашки та її приток.

Територію досліджуваного регіону віднесено до локальної екомережі Жмеринської екомережі, до складу якого віднесено Мовчанський біоцентр (50,7 га) і розташований поміж сіл Кацмазів, Мовчани, Лука-Мовчанська, Андріївка [41, 44].

Основу території становить ландшафтний заказник місцевого значення «Мовчани», у межах якого охороняються унікальні ландшафти Вінницького Придністер'я з долиною річки Мурашка. На цій території зростають рідкісні види рослин, зокрема оман високий, черемха звичайна та півники болотні, які занесені до Червоної книги Вінницької області [41].

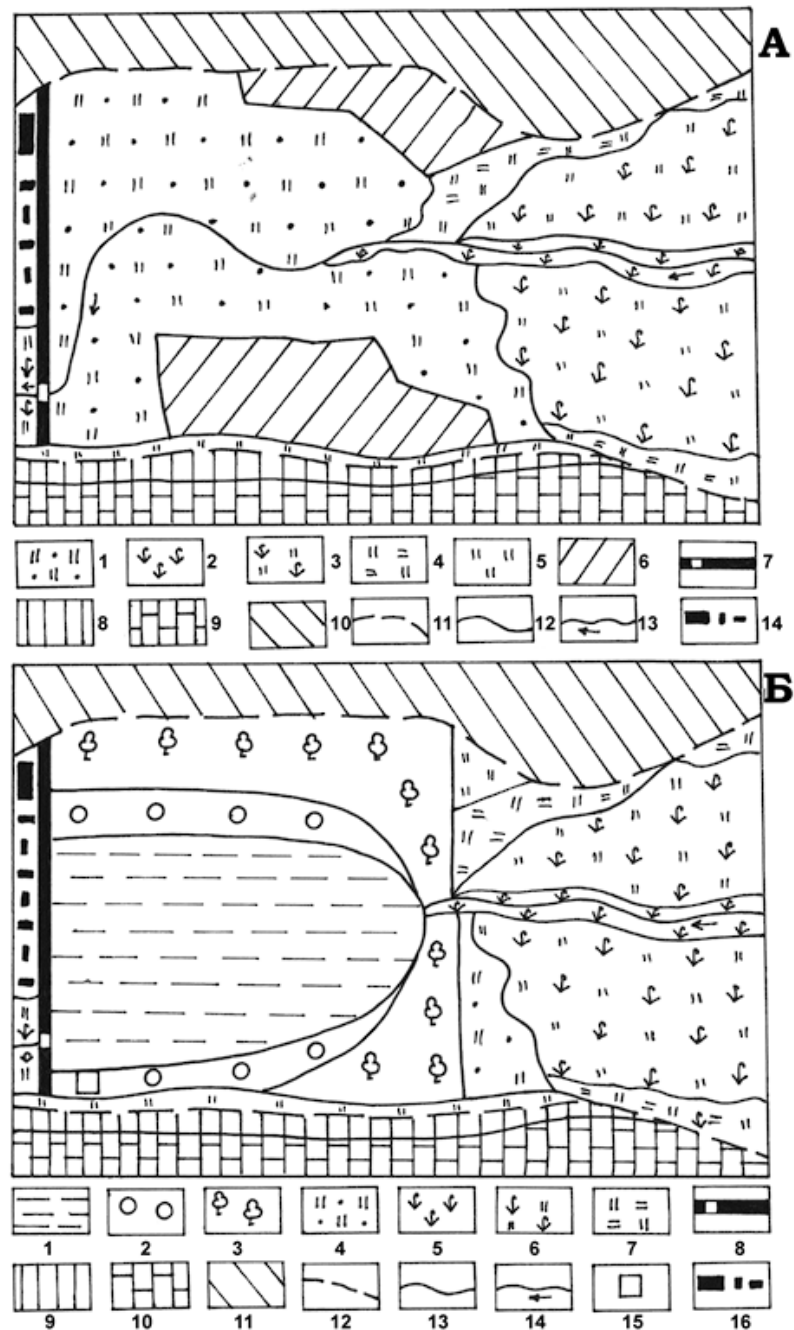

Рис. 3.3 Схема відновлення ставка для рекреації на річці Мурашка між містом Шаргород та селом Слобода Шаргородська [21]

А – сучасна ландшафтна структура ставково-заплавного типу місцевостей

Аквальні антропогенні ландшафти. Ставково-заплавний тип місцевостей. Урочища: 1 – пологі (3–5°) алювіальні схили колишнього днища ставка з алювіально-заплавними ґрунтами під осоково-різнотравними комплексами; 2 – дуже пологі (до 3°) алювіальні схили з перезволоженими алювіально-болотними ґрунтами із заростями очерету, рогозу та комишу; 3 – пологі (до 5°) алювіальні схили з алювіально-болотними ґрунтами, із заростями очерету, рогозу, комишу та осоки; 4 – слабопокаті (7–8°) алювіальні схили з дерново-заплавними ґрунтами під чагарниково-осоково-різнотравно-злаковими комплексами; 5 – покаті (10–12°) алювіальні задерновані схили з алювіально-заплавними ґрунтами з різнотравно-злаковою рослинністю та вербою; 6 – пологі (4–5°) алювіальні схили на колишньому днищі ставка, з алювіально-заплавними ґрунтами під городніми ділянками; 7 – гребля висотою 2–2,5 м, складена з каменю та глини.

Сільськогосподарські ландшафти. Схилові. Урочища: 8 – покаті (до 15°) лесові схили, складені деградованими сірими лісовими ґрунтами під городніми культурами.

Селитебні ландшафти. Схилові. Надзаплавно-терасові. Урочища: 9 – дуже покаті (15–20°) і круті (20–35°) схилами з лесоподібними суглинками із деградованими сірими лісовими ґрунтами під міською одно-, двоповерховою забудовою; 10 – дуже покаті (10–15°) і круті (20–40°) схили з вапняковими породами із сірими лісовими ґрунтами під приватною забудовою з присадибними ділянками.

Межі типів місцевостей: 11 – ставково-заплавного і надзаплавно-терасового; урочищ: 12 – антропогенних.

Інші позначення: 13 – напрям течії річки; 14 – млин.

Б – прогнозована структура рекреаційних ландшафтів

Рекреаційні ландшафти. Відпочинково-оздоровчі. Заплавні. Урочища: 1 – мілководний (до 3 м) ставок з піщано-мулистим дном, для купання плавання на човнах та катамаранах, частково для риболовлі; 2 – пологі (3–5°) алювіальні схили, складені алювіально-заплавними ґрунтами з необхідним обладнанням для відпочинку (лавочки, намети від сонця), піщані пляжі.

Лісові антропогенні ландшафти. Лісокультурні. Урочища: 3 – пологі (3–5°) алювіальні схили, складені алювіально-заплавними ґрунтами під насадженнями берези, липи, клена з ігровими, спортивними майданчиками, для активного відпочинку.

Акувальні антропогенні ландшафти. Ставково-заплавний тип місцевостей. Урочища: 4 – пологі (3–5°) алювіальні схили колишнього дна ставка, складеного алювіально-заплавними ґрунтами під осоково-різнотравними комплексами; 5 – дуже пологі (до 3°) алювіальні схили, складені перезволоженими алювіально-болотними ґрунтами із заростями очерету, рогозу та комишу; 6 – пологі (до 5°) алювіальні схили, складені алювіально-болотними ґрунтами із заростями очерету, рогозу, комишу та осоки; 7 – слабкопокаті (7–8°) алювіальні схили, складені дерново-заплавними ґрунтами з чагарниково-осоково-різнотравно-злаковими комплексами; 8 – гребля висотою 2–2,5 м, складена з каменю та глини.

Сільськогосподарські ландшафти. Схилові. Урочища: 9 – покаті (до 15°) лесові схили, складені деградованими сірими лісовими ґрунтами під городніми культурами.

Селитебні ландшафти. Схилові. Надзаплавно-терасові. Урочища: 10 – дуже покаті (15–20°) і круті (20–35°) схили, складені лесоподібними суглинками з деградованими сірими лісовими ґрунтами під міською одно-, двоповерховою забудовою; 11 – дуже покаті (10–15°) і круті (20–40°) схилами з вапняковими породами із сірими лісовими ґрунтами під приватною забудовою та присадибними ділянками.

Межі типів місцевостей: 12 – ставково-заплавного і надзаплавно-терасового; урочищ: 13 – антропогенних.

Інші позначення: 14 – напрям течії річки; 15 – станція прокату човнів та катамаранів; 16 – млин з господарським майданчиком.

Фауна представлена цінними видами комах: джмелями пахучим і глинистим, сколією степовою, що внесені до Червоної книги України, а також товстоголовкою теселум і палемоном, які належать до видів Європейського Червоного списку [43]. У локальної екомережі досліджуваного регіону виділено Мурашківський екокоридор (площа 939 га, протяжність 14 км) між с. Настасіївка Жмеринського та Андріївка. Також запропоновано три зони потенційної ренатуралізації: Носківецька, Лука-Мовчанська, Мурашківська [40].

Нині розглядається питання про надання території Мурафських Товтр статусу заповідної. У разі реалізації цієї ініціативи, близько 38-40% площі регіону ввійде до складу майбутнього Національного природного парку «Мурафські Товтри». Це потребуватиме докорінної трансформації господарського комплексу відповідно до вимог режиму природоохоронних територій. Передусім це стосуватиметься аграрного виробництва, у структурі якого суттєво зростатиме частка садових і лучно-пасовищних угідь. Серед польових культур найдоцільнішим буде вирощування лікарських, медоносних та інших спеціалізованих культур. Також передбачається істотне розширення площі лісових насаджень (до 36%), скорочення кількості промислових і кустарних розробок корисних копалин, передусім будівельних матеріалів, а також розвиток рекреаційної інфраструктури та зростання попиту на туристичні послуги.

Висновки до розділу 3

Основні напрями раціональної реконструкції та охорони сучасних ландшафтних комплексів басейну річки Мурашки віднесено підвищення лісистості та вдосконалення існуючих лісових комплексів: реконструкція малоцінних насаджень, оптимізація вікової структури та складу лісостанів; впровадження високопродуктивних і біологічно стійких видів дерев, здатних виконувати захисні та рекреаційні функції; особлива увага до регіональних особливостей, унікальності ландшафтів, висотної диференціації та ландшафтної асиметрії.

Оптимізація сільськогосподарських ландшафтів: створення полезахисних лісосмуг (шириною 45-50 м, площею 3,5-5% території) для зменшення негативних наслідків інтенсивного рільництва (зменшення снігонакопичення, відсутність вітрозахисту, ерозія, зниження врожайності); забезпечення належного еколого-санітарного стану насаджень.

Охорона ландшафтів містечок: збереження антропогенних ландшафтів через зміну форм власності та характеру природокористування на рекреаційний; наповнення просторової структури історичних пам'яток новим культурним

змістом, формування нових культурних ландшафтів або гармонійне оновлення існуючих. Єврейські та польські сакральні-тафальні й белігеративні ландшафти Шаргорода становлять вагомий туристичний ресурс, що може стати основою для формування комплексних охоронних зон у межиріччі річок Мурашки та Ковбасної. Запровадження охоронних заходів у формі регенерації та музеєфікації цих сакральних-тафальних комплексів розглядається як найбільш дієвий шлях збереження унікальної спадщини містечка.

Водні аквальні ландшафти: дослідження взаємодії водоймищ і ставків з суміжними ландшафтами для прогнозування можливих несприятливих наслідків їх створення та експлуатації; виявлення різноманітності взаємозв'язків та визначення ландшафтоутворюючої ролі водойм.

Ці висновки охоплюють широкий спектр заходів, спрямованих на поліпшення стану ландшафтів, підвищення їхньої стійкості, збереження історико-культурної спадщини та оптимізацію землекористування регіону.

РОЗДІЛ 4

ВИВЧЕННЯ ЛАНДШАФТІВ БАСЕЙНУ РІЧКИ МУРАШКА У ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Сучасна освіта, особливо в галузі географії, вимагає інтеграції актуальних наукових знань для забезпечення ефективного навчального процесу. Один із перспективних напрямків розвитку географічної освіти в середній школі – це вивчення ландшафтів, які викликають інтерес як з наукової, так і з виховної точок зору. Ландшафти басейну річки Мурашка в цьому контексті виступають унікальним об'єктом для дослідження, що дозволяє розвивати у школярів не лише знання, але й екологічну свідомість.

Басейн річки Мурашка характеризується різноманітністю природних умов, багатством біорізноманіття, а також значними антропогенними впливами. Територія басейну є типовим прикладом взаємодії природних і антропогенних чинників, що визначають формування ландшафтів. Традиційні види землекористування, такі як сільське господарство, а також сучасні промислові впливи створюють необхідність балансування між експлуатацією природних ресурсів та їх охороною.

Роль вивчення ландшафтів у шкільному курсі географії. Включення вивчення ландшафтів басейну річки Мурашка в шкільний курс географії може значно підвищити мотивацію учнів до навчання. Розгляд конкретних природних об'єктів в рамках курсу дозволяє:

1. Інтеграція теоретичних знань з практикою – учні можуть безпосередньо спостерігати результати взаємодії природних та антропогенних факторів.
2. Формування екологічної свідомості – вивчення взаємозв'язків у природі сприяє усвідомленню важливості охорони довкілля.
3. Розвиток критичного мислення і дослідницьких навичок – учні вчаться аналізувати інформацію, робити висновки та пропонувати рішення для проблем навколишнього середовища.

Методичні підходи до вивчення ландшафтів у середній школі. Для ефективного використання ландшафтів басейну річки Мурашка в навчальному процесі необхідно застосування сучасних методів і технологій:

1. Проектний підхід – залучення учнів до дослідницьких проєктів, присвячених різним аспектам вивчення ландшафтів, дозволяє формувати навички командної роботи і творчого мислення.

2. Екскурсії та польові дослідження – організація подорожей до об'єктів дослідження сприяє засвоєнню знань через практичний досвід.

3. Використання інформаційно-комунікаційних технологій – інтеграція картографічних сервісів, геоінформаційних систем та віртуальної реальності в навчання допомагає унаочнити вивчення складних географічних понять.

Актуалізація знань про сучасні ландшафти басейну річки Мурашка в системі середньої освіти є важливим кроком до підвищення якості географічного навчання. Такий підхід не лише збагачує освітній процес, але й готує учнів до усвідомленого і відповідального ставлення до довкілля. Включення місцевого компонента у вивчення географії сприяє формуванню глибокого розуміння взаємозв'язків у природі та гармонійного співіснування людини з навколишнім середовищем.

Організація екскурсій у басейні річки Мурашка. Організація екскурсій до природних об'єктів є важливим елементом навчального процесу та дозвілля, що дозволяє учасникам не лише отримати нові знання, а й особисто долучитися до пізнання навколишнього світу. Басейн річки Мурашка у Вінницькій області, з його багатими природними ресурсами та різноманітними ландшафтами, є ідеальною локацією для проведення освітніх і рекреаційних екскурсій.

Підготовка до екскурсії. Організація екскурсії – це комплексний процес, що вимагає ретельного планування та підготовки. Запорукою успішної екскурсії є:

1. Визначення мети та цілей екскурсії: чи це буде освітня екскурсія для учнів шкіл з акцентом на вивчення географічних та екологічних

особливостей, чи рекреаційна зосереджена на відпочинку і спогляданні природної краси.

2. Вивчення маршруту: необхідно ретельно дослідити маршрут екскурсії, враховуючи при цьому природні особливості місцевості, зупинки для відпочинку, місця для проведення занять або спостережень.

3. Логістика та безпека: транспортні засоби повинні відповідати вимогам безпеки, а сам маршрут – бути безпечним для учасників. Потрібно продумати можливі ризики (погодні умови, контакт з дикою природою тощо) і підготувати відповідні заходи реагування.

4. Забезпечення інформаційними матеріалами: роздаткові матеріали, карти, буклети, а також інструкції щодо поведінки на маршруті допоможуть учасникам краще зрозуміти об'єкти дослідження.

Проведення екскурсії.

1. Інструктаж перед початком: учасникам слід провести короткий інструктаж, в ході якого вони ознайомляться з планом екскурсії, правилами безпеки, а також цілями та завданнями заходу.

2. Робота з групою: забезпечення цікавого та інтерактивного проведення екскурсії. Це включає розповіді про екологічні, історико-культурні особливості регіону, проведення демонстрацій та взаємодію в рамках дискусій або опитувань. Використання аудіо та візуальних технологій може зробити екскурсію інформативнішою.

3. Підсумкові заходи: після завершення маршруту важливо провести підсумкову частину, де учасники можуть поділитися враженнями, задати запитання. Це є невід'ємною частиною рефлексії, яка закріплює отримані знання.

Організація екскурсій у басейні річки Мурашка може стати вагомим елементом навчального процесу для студентів та учнів, а також цікавим дозвіллям для туристів та місцевих жителів. Дбайливе вивчення і планування маршруту, забезпечення безпеки, наявність інформаційних та освітніх матеріалів – все це сприяє вдалому проведенню екскурсії, підвищення

екологічної культури і усвідомлення значущості природного середовища.

Організація екскурсії для учнів школи у містечку Шаргород. Екскурсії до історично значущих міст можуть значно збагачувати шкільну програму, надаючи студентам можливість безпосередньо долучитися до вивчення історії та культури свого регіону. Шаргород, відомий багатою історичною спадщиною та культурними пам'ятками, є ідеальним містом для організації такої екскурсії. Це містечко на Вінниччині дозволяє учням ознайомитися з архітектурними, релігійними та історичними об'єктами, які відображають багатостічну та багатоконфесійну історію цього краю.

Підготовка до екскурсії

1. Визначення мети екскурсії: Основною метою є ознайомлення учнів з історико-культурною спадщиною Шаргорода, розвиток їхнього інтересу до вивчення історії рідного краю та формування навичок критичного мислення через взаємодію з історичними об'єктами.

2. Маршрут екскурсії: Екскурсійний маршрут слід вибудовувати таким чином, щоб максимально охопити значущі місця, забезпечуючи при цьому безпечне та комфортне пересування для учнів.

3. Підготовка інформаційних матеріалів: Шкільні вчителі можуть підготувати буклети з описом ключових об'єктів, які будуть відвідані, а також невеликі завдання для учнів, щоб вони могли активніше залучатися до сприйняття інформації.

4. Організаційні питання: Важливо забезпечити транспорт, визначити відповідальних осіб серед вчителів та скласти графік екскурсії з часовими параметрами для кожної зупинки.

Маршрут екскурсії

1. Початок екскурсії – ратуша Шаргорода. Екскурсію можна почати з відвідин місцевої ратуші, яка є однією з архітектурних перлин міста. Учні дізнаються про функції ратуші, як адміністративного центру, та її роль у житті міста в історичному аспекті. Це також дасть змогу зрозуміти адміністративний устрій минулих епох.

2. Костел Святого Флоріана. Наступним об'єктом стане костел Святого Флоріана, зведений у XVI столітті. Це одна з найстаріших сакральних споруд регіону, яка відображає типовий стиль римо-католицької архітектури. Гід повинен розповісти про історію костелу, його архітектурні особливості, а також про роль релігії в культурному житті містечка.

3. Синагога. Далі маршрут веде до єврейської синагоги, датованої XVII століттям. Це одна з небагатьох збережених синагог в Україні, яка свідчить про багату єврейську спадщину міста. Там можна говорити про єврейську громаду Шаргорода, її вплив на розвиток міста, а також про архітектуру будівлі.

4. Шаргородський замок. Після синагоги учасники екскурсії перемістяться до залишків Шаргородського замку. Гід розповість про історію цього оборонного комплексу, його функції у середньовіччі та архітектурні особливості. Учні можуть розглянути замкові структури та уявити життя в ті часи.

5. Козацька могила. Далі маршрут веде до місця, відомого як Козацька могила. Це історичний курган, де, за легендою, поховані козаки. Тут слід обговорити козацький рух, його значення для краю та вплив на історію України.

6. Музей Шаргорода. Потім учні відвідають місцевий краєзнавчий музей, де зберігаються артефакти, що відображають життя міста в різні епохи. Експозиції допоможуть глибше зрозуміти місцеві традиції, і побут, а також географічні особливості регіону.

7. Заключна частина екскурсії – парк відпочинку. Для підсумкової частини екскурсії учасники можуть відвідати міський парк, де буде проведено рефлексію. Учні можуть ділитися враженнями, обговорювати побачене, а вчителі зможуть підвести підсумки, повторити важливі факти та відповісти на запитання.

Екскурсія до Шаргорода є унікальною можливістю для учнів познайомитися з багатством історії та культури рідного краю. Правильна організація такої поїздки не лише поглибить знання учнів, але й сприятиме

формуванню у них гордості за своє культурно-історичне спадщина. Включення екскурсійного навчання сприяє розвитку критичного мислення, збагачує освітній процес і стає основою для усвідомленого патріотизму молодого покоління.

Організація екскурсії для учнів школи у містечку Чернівці. Містечко Чернівці Вінницької області, не плутати з Чернівцями у південно-західній Україні, хоча й менш відоме за своїм масштабом, але багате на історико-культурні пам'ятки. Організація екскурсії в цьому регіоні надає чудову нагоду дізнатися більше про місцеву спадщину, сприяє формуванню почуття приналежності та історичної тяглості.

Підготовка до екскурсії

1. Визначення мети і завдань екскурсії – ознайомлення учнів з ключовими історичними та культурними об'єктами Чернівців, що сприяє розвитку національної свідомості та культурної обізнаності.

2. Розробка маршруту: складання маршруту, що охоплює основні культурні та історичні пам'ятки, з урахуванням безпеки і комфорту для школярів.

3. Інформаційна підготовка: Підготувати матеріали (буклети, карти, завдання) та провести попереднє заняття для учнів, щоб ознайомити їх з контекстом екскурсії.

4. Логістика: Забезпечення транспортом, призначення відповідальних вчителів, побудова чіткого графіка.

Маршрут екскурсії

1. Початок екскурсії – Центральна площа Чернівців. Екскурсія розпочинається на центральній площі, що є серцем містечка. Звідси буде розпочато знайомство з архітектурними особливостями міста. Гід чи вчитель розповість про історичне значення площі, події, що тут відбувалися, та важливість громадських зборів для місцевої громади.

2. Костел Святого Миколая. Наступним об'єктом буде костел Святого Миколая, збудований у 1640 році. Вона є яскравим прикладом традиційної

римо-католицької архітектури. На місці учні зможуть дізнатися про історію релігійного життя в регіоні, архітектурні особливості храму та його роль в житті місцевої громади.

3. Каплиця-мавзолей (початок XIX ст.). Далі учасники екскурсії відвідають каплицю-мавзолей (церква-ротонда Марії Магдалени) шляхетського роду Маньковських – пам'ятку архітектури, що відображає стиль життя польської шляхти XIX століття. Гід розповість про історію родини, їхній вплив на розвиток регіону і архітектурні особливості маєтку [36].

4. Музей історії Чернівців. Важливою зупинкою стане місцевий музей історії, який пропонує експонати з різних епох, починаючи від археологічних знахідок до сучасних артефактів. Екскурсія музеєм допоможе учням зрозуміти історичну динаміку розвитку Чернівців, а також роль різних культурних аспектів у формуванні сучасного обличчя містечка.

5. Польський некрополь (Мазурівське кладовище). Відвідувачі ознайомляться з каплицею-ротондою, яка є свідченням багатонаціонального характеру регіону. Тут можна обговорити внесок польської громади у розвиток регіону та важливість збереження історичної пам'яті.

У заключній частині екскурсії учасники матимуть змогу відпочити та взяти участь у заключних обговореннях. Учні можуть поділитися своїми враженнями, а вчителі – підсумувати основні висновки екскурсії.

Екскурсія до Чернівців є безцінною можливістю для учнів поглибити свої знання про рідний край. Така подорож допомагає формувати історичну свідомість, розвиває інтерес до місцевої культури та історії, а також сприяє вихованню патріотизму. Завдяки дбайливій підготовці та чіткому плануванню, екскурсія стає не тільки освітньою, але й захоплюючою подією в житті учнів, яка залишає глибокий слід у їхній пам'яті.

Висновки до розділу 4

Вивчення ландшафтів басейну річки Мурашка та організація екскурсій у цьому регіоні мають важливе значення як для розвитку географічної освіти,

так і для виховання екологічної свідомості учнів. Інтеграція місцевого природного та історико-культурного матеріалу в навчальний процес сприяє кращому засвоєнню знань і формує у школярів практичні навички дослідницької діяльності. Залучення проектних методів, використання інформаційно-комунікаційних технологій та організація польових досліджень роблять навчання сучасним і цікавим.

Особливу цінність становлять екскурсії до містечок Шаргорода та Чернівців (Вінницька область), які поєднують у собі освітню, культурну та виховну функції. Вони не лише знайомлять учнів з історико-культурною спадщиною рідного краю, а й сприяють розвитку критичного мислення, формуванню патріотизму та гордості за своє минуле. Такий підхід дозволяє виховати свідомих громадян, які вміють гармонійно поєднувати знання з практикою і цінують навколишнє середовище.

Таким чином, використання місцевих ландшафтів і культурних пам'яток у навчальному процесі є важливим кроком до модернізації освіти, підвищення її якості та наближення до реальних потреб суспільства.

ВИСНОВКИ

1. Дослідження ландшафтів регіону підтверджує важливість ієрархічної організації природних і антропогенних територіальних систем, що забезпечує їхню стійкість, взаємозв'язок та індивідуальність. Використання басейнового, історико-картографічного та системного підходів, а також методів картографічної реконструкції, порівняння та ареографії дозволяє комплексно оцінювати ландшафти, забезпечуючи ефективне планування та управління територіями.

2. Природні умови та ландшафтна структура басейну річки Мурашка зумовлені його розташуванням у межах Жмеринського та Могилів-Подільського районів Вінницької області і характеризується складною природною структурою. Цей регіон характеризується оригінальністю природних умов, підтвердженою попередніми дослідженнями, наявністю унікального природного об'єкта – Мурафських товтр, а також значною розчленованістю території. Внаслідок цього в ландшафтній структурі переважають схилі, заплавні та надзаплавні місцевості, для яких характерний специфічний набір геокомпонентів і прояв природних процесів.

У сучасній ландшафтній структурі басейну р. Мурашка переважають антропогенні ландшафти, серед яких провідну роль відіграють сільськогосподарські, селитебні та дорожні ландшафти. Сільські поселення здебільшого тяжіють до річкових долин (надзаплавно-терасові та схилі ландшафти), що зумовлює їх морфологічне різноманіття та тісний зв'язок із природними компонентами. Сільськогосподарські ландшафти займають домінуючі площі, відзначаються високим рівнем розораності та складною внутрішньою структурою, де провідними є польові комплекси. Лучно-пасовищні та садові угіддя відіграють допоміжну, але стабілізуючу роль. Вторинні ліси й лісокультурні насадження є свідченням антропогенної трансформації лісових ландшафтів і водночас важливим елементом протиерозійного захисту. Дорожні та водні антропогенні ландшафти доповнюють просторову організацію території, формуючи специфічні локальні

комплекси. Загалом, сучасні антропогенні ландшафти регіону відзначаються різноманітністю, складною структурою та постійною динамікою, що зумовлена як природними умовами, так і інтенсивною господарською діяльністю людини.

3. Раціональна реконструкція та охорона ландшафтних комплексів басейну річки Мурашки передбачає комплексний і системний підхід до управління природними та антропогенними територіями. Підвищення лісистості та вдосконалення існуючих лісових масивів дозволяють забезпечити захисні, рекреаційні та екологічні функції ландшафтів, водночас зберігаючи їх унікальні регіональні особливості. Оптимізація сільськогосподарських ландшафтів через створення полезахисних лісосмуг і контроль за еколого-санітарним станом насаджень сприяє зменшенню негативного впливу інтенсивного рільництва, запобігає ерозії, втраті родючості ґрунтів, підвищуючи стійкість агроландшафтів. Особливу увагу необхідно приділити збереженню історико-культурної спадщини містечок (Шаргород, Чернівці): трансформація форм власності, впровадження рекреаційного природокористування, музеєфікація сакральних ландшафтів створюють умови для збереження культурної цінності території та розвитку туристичного потенціалу регіону. Водні аквальні ландшафти потребують дослідження взаємодії водойм із суміжними територіями для прогнозування можливих негативних наслідків та визначення їх ландшафтоутворюючої ролі. Реалізація запропонованих заходів забезпечує підвищення екологічної стійкості басейну р. Мурашки, гармонізацію природокористування та ефективне поєднання охорони природи, що робить ландшафтні заходи важливим інструментом сталого розвитку регіону.

4. Використання ландшафтів басейну річки Мурашка та історико-культурних пам'яток у навчальному процесі сприяє розвитку географічної освіти, екологічної свідомості та практичних дослідницьких навичок учнів. Екскурсії до Шаргорода та Чернівців поєднують освітню, культурну та виховну функції, формуючи критичне мислення, патріотизм і відповідальне ставлення до навколишнього середовища. Такий підхід модернізує освіту та робить її більш практично орієнтованою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. 10 фактів про санктуарій Страстей Господніх у Шаргороді [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://credo.pro/2017/05/183223>. Назва з екрану.
2. Антонюк М. Через віхи історії. Краєзнавчі нариси. Вінниця: О. Власюк, 2004. 574 с.
3. Блажевич Ю. І. Хресна дорога Ісуса Христа в Шаргороді. *Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція. Матеріали конференції. 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області*. Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. С. 257-261.
4. Блій Г. де. Географія: світи, регіони, концепти. К.: Либідь, 2004. 740 с.
5. Буряк-Габрись І. О. Регіональні особливості містечкових ландшафтів Східного Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія*. 2018. Вип. 30. № 1-2. С. 71-79.
6. Буряк-Габрись І. О. Регіональні особливості містечкових ландшафтів Східного Поділля. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського. Серія: Географія*. 2018. Вип. 31. № 1-2. С. 71-79.
7. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля: монографія. Вінниця: ВНТУ, 2011. 270 с., іл.
8. Воловик В. М. Єврейські примістечкові господарства Поділля: просторово-часовий аналіз та аспекти природокористування. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія*. Вінниця, 2005. Вип. 8. С. 126-130.
9. Воловик В. М., Хаєцький Г. С., Бахновська О. С. Етнокультурні ландшафти Шаргорода. *Молодий вчений*. № 2 (66), лютий 2019 р. С. 326-332.
10. Гавриков Ю. С. Реєстр річок Вінницької області (Довідковий посібник, 2-ге видання, доповнене). Вінниця: Басейнове управління водних ресурсів річки Південний Буг, 2018. 28 с.

11. Геоботанічне районування Української РСР. К.: Наукова думка, 1977. 304 с.
12. Гродзинський М. Д. Ландшафтна екологія: підручник. Київ: Знання, 2014. 550 с.
13. Гродзинський М.Д., Савицька Д.В. Ландшафтознавство: навчальний посібник. Київ: Київський університет, 2008. 319 с.
14. Денисик Г. І., Буряк-Габрись І.О. Містечкові ландшафти Східного Поділля: [монографія]. Вінниця: ТВОРИ, 2021. 184 с.
15. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство. Частина II. Регіональне антропогенне ландшафтознавство: навчальний посібник. Вінниця: Віноблдрук, 2014. 334 с.
16. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. Вінниця: Арбат, 1998. 289 с.
17. Денисик Г.І., Бабчинська О.І. Селитебні ландшафти Поділля. Вінниця. Теза, 2006. 256 с.
18. Денисик Г.І., Браславська О.В., Воловик В.М., Вальчук-Оркуша О.М., Буряк-Габрись І.О., Стефанков Л.Л. Каркасні антропогенні ландшафти: монографія. Вінниця: ТОВ «Твори», 2021. 316 с. (Серія «Антропогенні ландшафти Поділля»).
19. Денисик Г.І., Вальчук О.М. Дорожні ландшафти Поділля. Вінниця: Теза, 2005. 178 с.
20. Денисик Г.І., Мудрак Г.В. Унікальні ландшафти Середнього Придністер'я [монографія]. Вінниця: Вінницька обласна друкарня, 2014. 262 с.
21. Денисик Г.І., Хаєцький Г.С., Стефанков Л.І. Водні антропогенні ландшафти Поділля. Вінниця: Теза, 2007. 216 с.
22. Жукова О.В. Шаргородський замок як heritage-led regeneration в культурному житті регіону. *Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція. Матеріали конференції*. 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області. Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2014. С. 233-235.
23. Заповідні об'єкти Вінниччини. Вінниця: Велес, 2005. 104 с. + 28 с. іл.
24. Історія міст і сіл Української РСР. В 26 т. Вінницька область. К.: УРЕ АН

УРСР, 1972. 778 с.

25. Киналь О. Кліматичне різноманіття Середнього Придністров'я. *Ландшафти та геоекологічні проблеми Дністровсько-Прутського регіону: мат-ли міжнародної наук. кон-ції, присвяченої 130-річчю заснування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича та 60-річчю створення к-ри фізичної географії* (15-18 грудня 2005). Чернівці: Рута, 2005. С. 155-158.
26. Купчишин М., Мичак А. Шаргородщина. Сторінки історії. К.: Б.в., 2002. 320 с.
27. Лаврик О. Д. Річкові ландшафтно-технічні системи: монографія. Умань: ВПЦ «Візаві», 2015. 301 с.
28. Лаврик О. Д. Долинно-річкові ландшафтно-технічні системи Правобережної України. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю: 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів. К., 2019. 427 с.
29. Мудрак Г. Натурально-антропогенні ландшафти Середнього Придністер'я. *Стале природокористування: підходи, проблеми, перспектива: м-ли III Міжнародної наук. конф-ції, присвяченої 10-ій річниці кафедри геоекології та 25-ій річниці кафедри фізичної географії* (28-29 травня 2010 року). Тернопіль: "Підручники і посібники", 2010. С. 44-46.
30. Нагребецький А.Н. Іменами багата земля Шаргородська. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2014. 364 с.
31. Національні меншості на Україні (реєстр селищ). Х., б.в.: 1925. С. 63.
32. Обґрунтування створення і визначення меж державного історико-архітектурного заповідника «Старий Шаргород» в місті Шаргороді Вінницької області. Том 2. Вінниця, 1996. 62 с.
33. Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція. Матеріали конференції. 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області / Ред. колегія: С. Д. Гальчак (голова), Ю. А. Зінько (співголова), А. В. Войнаровський (відповідальний секретар). Вінниця: ПП Балюк І. Б., 2014. 276 с.
34. Петлін В.М. Ієрархії природних територіальних систем: монографія. Луцьк:

- ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2018. 476 с.
35. Про визнання міста Шаргорода історико-культурним центром духовності та злагоди Вінниччини. *Рішення Вінницької обласної ради (сесія 8 скликання) від 24 липня 2025 року.* Режим доступу: <https://vinrada.gov.ua/upload/docs/7d8f95fdc0e5a1fa584b08c32d29627a.pdf>
 36. Сідлецька Т. І., Зінько О. В. Пам'ятки архітектури смт. Чернівців Вінницької області: проблеми збереження та реставрації. *Матеріали Першої Чернівецької наукової історико-краєзнавчої конференції, смт Чернівці, 6 жовтня 2017 р.* Вінниця, 2017. С. 237-240.
 37. Хаєцький Г. С. Шаргород та його історичне місце на Поділлі. *Перша Шаргородська наукова історико-краєзнавча конференція. Матеріали конференції.* 17-18 жовтня 2014 р., м. Шаргород Вінницької області. Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2014. С. 45-48.
 38. Шаргород. *Географічна енциклопедія України: в 3-х т.* Редкол.: О. М. Маринич (відп. ред.) та ін. К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1989-1993. Т. 3 : П-Я. С. 440.
 39. Яцентюк Ю. В. Сполучні території парадинамічної антропогенної ландшафтної системи екомережі Жмеринського району. *Екологія, охорона навколишнього середовища та збалансоване природокористування: освіта – наука – виробництво – 2018: збірник тез доповідей XXI Міжнародної науково-практичної конференції, 18-20 квітня 2018 року.* Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2018. С. 206-209.
 40. Яцентюк Ю. В., Канський В.С., Атаман Л.В. Відновлювальні території екомережі Жмеринського району Вінницької області. *Людина та довкілля. Проблеми неоекології.* Вип.33. 2020. С. 57-67.
 41. Яцентюк Ю. Регіональні центри біорізноманіття Жмеринського району як складові парадинамічної антропогенної ландшафтної системи місцевої екомережі. *Слідами історії Жмеринського краю: Матеріали першої науково-краєзнавчої конференції, 23 березня 2018 р.* Вінниця: ФОП Бабій І.В., 2018. С.427-430.

42. Яцентюк Ю. Річки Чернівецького району Вінницької області. *Перша Чернівецька наукова історико-краєзнавча конференція: Матеріали конференції, 6 жовтня 2017 р.* Вінниця: ПП Балюк І.Б., 2017. С. 246-249.
43. Яцентюк Ю.В. Екомережа Жмеринського району як парадинамічна антропогенна ландшафтна система. *Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія.* 2018. Вип. 30. № 1-2. С. 101-109.
44. Яцентюк Ю.В. Регіональні парадинамічні антропогенні ландшафтні системи. Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора географічних наук за спеціальністю: 11.00.11 – конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів. К., 2018. 514 с.
45. Яцентюк Ю.В., Євсович А.М. Особливості рельєфу Чернівецького району Вінницької області. *Географія та екологія: наука і освіта: матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції (з міжнародною участю), 14-15 квітня 2016 р.* Умань: ВПЦ «Візаві», 2016. С. 213-216.
46. Aftanazy Roman. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Część II. Ziemie ruskie Korony. Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinskiх, 1996. Tom IX. Województwo podolskie. 428 s.
47. Delaney David. Territory: a short introduction (Short introductions to geography). Oxford: Blackwell Publishing, 2005. 165 p.

Анотація
на кваліфікаційну роботу
**«Використання знань про сучасні ландшафти басейну річки Мурашка
при вивченні географії у закладах середньої освіти»**

магістрантки кафедри географії
природничо-географічного факультету

Івасик Ольги Віталіївни

У кваліфікаційній роботі проаналізовано теоретико-методологічні основи вивчення ландшафтних структур регіонального та локального рівнів; проаналізовано природні особливості та ландшафтну структуру басейну річки Мурашка; розглянуто шляхи раціональної реконструкції та охорони сучасних ландшафтних комплексів досліджуваного регіону; проаналізовано особливості вивчення природи та ландшафтів досліджуваного регіону у закладах середньої освіти.

Ключові слова: річка Мурашка, антропогенний ландшафт, заклади середньої освіти.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків, списку використаних джерел – 47 найменувань, 11 рисунків. Загальний обсяг роботи – 79 сторінок.

Abstract
for qualifying work
**"Using knowledge about modern landscapes of the Murashka River basin in the study
of geography in secondary education institutions"**

Master of the Department of Geography Faculty of Natural Sciences and Geography

Ivasyk Olga Vitalievna

The qualification paper analyzes the theoretical and methodological foundations of the study of landscape structures at the regional and local levels; analyzes the natural features and landscape structure of the Murashka River basin; considers ways of rational reconstruction and protection of modern landscape complexes of the studied region; analyzes the features of the study of nature and landscapes of the studied region in secondary education institutions.

Key words: Murashka River, anthropogenic landscape, secondary education institutions.

Structure of work. Work consists of entry, four sections, conclusions, list of literature 47 are names, 11 pictures. A general volume of work is 79 pages.